APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی

An International Journal of Oriental Studies

کلیسای مریم مقدس - تهران

ISSN 1682-5438

شماره ۸۷ پاییز(آذر) ۱۴۰۰

No. 87, Դեկտեմբեր, 2021

ԱՊԱԳԱ

Հանդես

APAGA

Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես

An International Journal of Oriental Studies

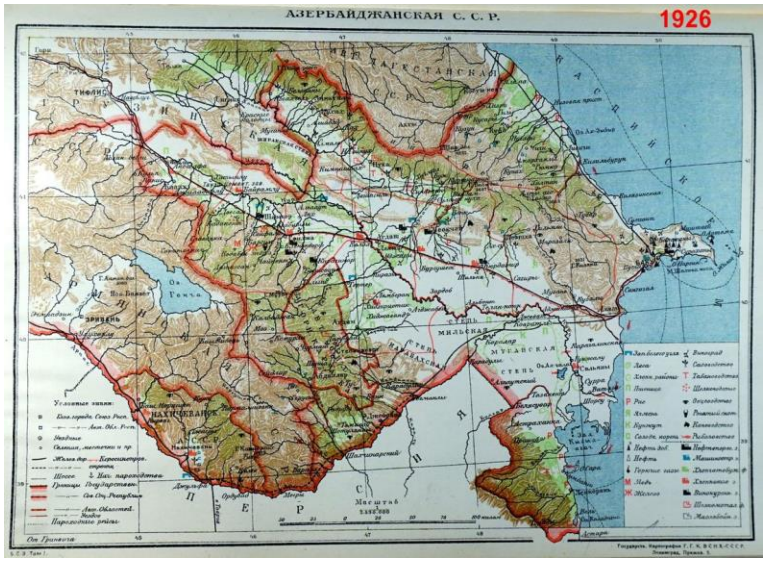

ISSN 1682-5438

Համար 87 Դեկտեմբեր, 2021 թ.

No. 87 December 2021

ԱՊԱԳԱ Համար 87 Դեկտեմբեր, 2021 APAGA

No. 87, December, 2021

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Սահմանագծման խնդրի արմատները

Անգլերեն Սահմանագծման խնդրի արմատները

Պարսկերեն Թեհրանահայ համայնք

Contents

Armenian Roots of demarcation issue

English Roots of demarcation issue

Persian History of the Armenians in Tehran

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۸۷ پاییز ۱۴۰۰

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی تاریخ مختصر ارمنیان تهران

ارمنی ریشه مساله تعیین خطوط مرزی

انگلیسی ریشه مساله تعیین خطوط مرزی

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

Սահմանագծման խնդրի Արմատները[1]

Լուսինե Սարգսյան

Նոյեմբերի 10-ի եռակողմ հայտարարությունը թեև կանգնեցրեց Արցախյան երկրորդ պատերազմը, սակայն Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պետական սահմանների հստակեցման շուրջ լուրջ մտահոգություններ առաջ բերեց: Այժմ Հայաստանի հարավային՝ Սյունիքի մարզի արևելյան սահմանին կարելի է ադրբեջանցի զինվորների տեսնել: Ընդամենը մի քանի ամիս առաջ այս տարածքները Արցախի Հանրապետության վերահսկողության տակ էին. դրանք կորսվեցին մարտերում կամ հանձնվեցին հրադադարի հայտարարության շրջանակներում: Մինչ հանրային քննարկումների կենտրոնում շարունակում են մնալ սահմանագծման և սահմանազատման գործընթացի օրինականության շուրջ մտահոգությունները, ներկան ավելի լավ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է հետադարձ հայացք նետել անցյալին:

Անկախության վաղ տարիները

Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանային հարցի արմատները տանում են 1918 թվական, երբ կազմավորվեցին Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը: Ըստ Ռուբեն Գալիչյանի, որը Հայաստանի և Հարավային Կովկասի պատմական քարտեզների մասնագետ է, այդ շրջանի քարտեզները վկայում են, որ դեռևս այն ժամանակներում Ադրբեջանը հավակնոտ ծրագրեր ուներ և

[1] - Երկրների միջեև սահմանների որոշման համար հարկ է ի նկատի առնել և գործադրել միայն պատմահրավական և միջազգային օրենքներն ու պայմանագրային պաստերը, ուստի GPS-ի և հանրագիտարանային քարտեզներն ու փաստերի օգտագործումը միանգամայն հակա-գիտական ու անւնդունելի են-«Ապագայի» Խմբագիր:

հայտարարում էր, որ իրեն են պատկանում Ղարաբաղը (Արցախ), Զանգեզուրը (Սյունիք), ինչպես նաև Քելբաջարի (Քարվաճառ) և Լաչինի շրջանները:

Մինչև 1918 թ. մայիսի վերջ Ղարաբաղը մտնում էր Ռուսական Կայսրության Ելիզավետպոլի գավառի (*գուբերնիա*) կազմի մեջ: Ադրբեջանի կազմավորումից հետո տեղի իշխանական վերնախավը հայտարարեց, որ երկրի մաս են կազմում Բաքվի և Ելիզավետպոլի գավառները: Շուշին, որը հայկական խոշոր մշակութային կենտրոն էր Ղարաբաղում, հիմնականում բնակեցված էր հայերով: 1917 թ. Շուշիում ապրում էր ավելի քան 23,500 հայ: Այս թիվը կտրուկ նվազեց հաջորդ մի քանի տարիների ընթացքում, հատկապես 1920 թ. Շուշիի կոտորածից հետո, որը Հայոց ցեղասպանության շարունակությունն էր:

1918 թ. նոյեմբերի վերջին գեներալ Անդրանիկ Օզանյանի զորքը շարժվեց դեպի Շուշի՝ քաղաքն ազատագրելու և Ղարաբաղի անվտանգությունն ամբողջությամբ ապահովելու վճռականությամբ: Դեկտեմբերի սկզբին, երբ Անդրանիկի ուժերը Շուշիից ընդամենը 40 կիլոմետրի վրա էին, նա հաղորդագրություն ստացավ բրիտանացի գեներալ Ուիլյամ Մոնթգոմերի Թոմսոնից, որն այդ ժամանակ Ադրբեջանում անգլիական զորքերի հրամանատարն էր: Գեներալ Թոմսոնի առաջարկով Անդրանիկը պետք է նահանջեր Ղարաբաղից, որովհետև Առաջին համաշխարհային պատերազմը նոր էր ավարտվել, և ռազմական գործողությունների շարունակությունը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ Հայկական հարցի լուծման վրա, որի քննարկումն ակնկալվում էր 1919 թ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում: Նա նաև հայտնում էր, որ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հարցը պետք է որոշվեր կոնֆերանսում: Գալիչյանը նշում է, որ բրիտանացի գեներալը խոստացել էր, որ այդ տարածքները, ի վերջո, անցնելու են Հայաստանին խաղաղ ճանապարհով, և որ ռազմական միջամտության կարիք չկա: Անդրանիկն անավարտ թողեց իր առաքելությունը և վերադարձավ Գորիս: Սակայն ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, բրիտանացի գեներալի խոստումներր հեռու էին իրականություն լինելուց:

Խորհրդային տարիներ

Նորաստեղծ Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետություններր երկար կյանք չունեցան: Անկախացումից ընդամենը երկու տարի անց դրանք խորհրդայնացվեցին, համապատասխանաբար, 1920 թ.

ապրիլին և նոյեմբերին: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Ադրբեջանի ժամանակավոր հեղափոխական կոմիտեն (այդ ժամանակ հիմնական բոլշևիկյան ղեկավար մարմինը) հայտարարեց, որ «վիճահարույց տարածքները», այն է՝ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը, Հայաստանի անբաժանելի մասն են կազմում, քանի որ հիմնականում բնակեցված են հայերով: Այդ որոշումը հրապարակվեց Մոսկվայի, Բաքվի և Երևանի թերթերում և վերահաստատվեց Իոսիֆ Ստալինի կողմից՝ 1921 թ. հուլիսին Բաքու կատարած այցի ժամանակ: Սակայն մեկ օր անց որոշումը վերանայվեց Ստալինի ուղղակի միջամտությամբ. Ղարաբաղն ընդգրկվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ և միայն դրա մի մասի վրա ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Նախիջևանը (որը Ռուսական Կայսրության օրոք մտնում էր Էրիվանի գավառի մեջ) նույնպես բռնակցվեց Ադրբեջանին՝ ստանալով ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ:

1923-ին Ադրբեջանն առաջ քաշեց Կարմիր Քուրդիստանի ծրագիրը՝ չեզոք մի շրջան, որը որպես բուֆերային գոտի ֆիզիկապես կտարանջատեր Հայաստանը և Ադրբեջանը և կմեղմեր առկա լարվածությունը: Գալիչյանը նշում է, որ այդ ծրագիրը նախատեսում էր Քարվաճառի (Քելբաջար), Լաչինի և Խորհրդային Հայաստանի հարավային որոշ շրջանների հանձնում Խորհրդային Ադրբեջանին՝ որպես Կարմիր Քուրդիստանի տարածքներ: Ըստ Գալիչյանի՝ «Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնյաները չդիմադրեցին այդ առաջարկին՝ չնայած այն փաստին, որ դա նշանակում էր շրջապատել Ղարաբաղը քրդերով»: Այդ տարիներին Ադրբեջանում ապրում էր 30,000-ից 35,000 քուրդ: Այս պատճառաբանությամբ 1928-1930 թթ. Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի 1.000 քառակուսի կիլոմետրից ավելի ռազմավարական կարևորության տարածքներ հանձնվեցին Ադրբեջանին: Այդպիսով, 1920-ականների վերջին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ձևավորված սահմանը շատ տարբեր էր նրանից, որը գծվել էր 1920 թվականին երկու հանրապետությունների խորհրդայնացման ժամանակ (տե՛ս Քարտեզ 2 և 3:)

Քարտեզ 1.

1930-1934 թթ. ևս տարածքներ են զիջվել Ադրբեջանին՝ Կարմիր Քուրդիստանի կազմավորման պատրվակով: Այդ տարածքները Քարտեզ 1-ում նշված են կապույտով և ներառում են Մեծ և Փոքր Ալլճերը, Շուռնուխ գյուղի որոշ հատվածներ, Կապան (այն ժամանակ՝ Ղափան) քաղաքի հարավ-արևելյան մասը, Մեղրի քաղաքից դեպի արևելք՝ Իրանին սահմանակից շրջանր և բազմաթիվ արոտավայրեր ու հատվածներ Լաչինում, ինչի հետևանքով ի չիք էր դառնում Հայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղը կապող միջանցքը:

Քարտեզ 2.

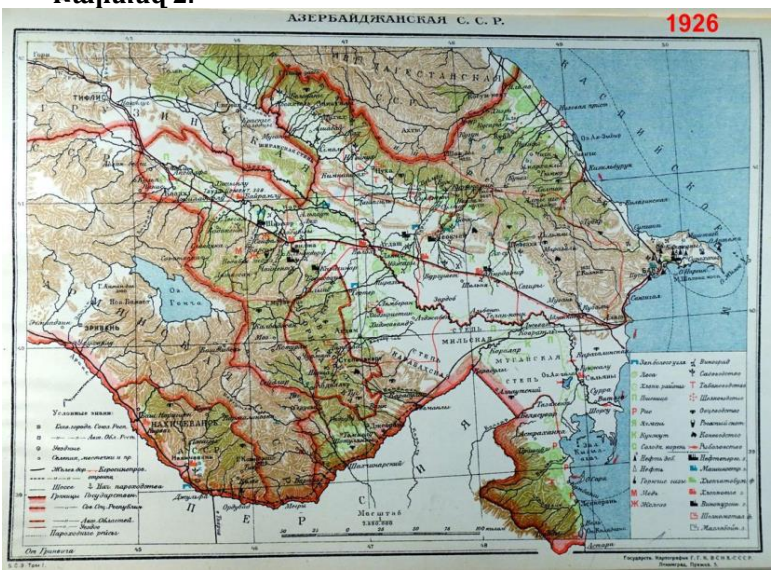

Քարտեզ 3.

Քարտեզներ 2-ը և 3-ը, որոնք վերցված են Սովետական մեծ հանրագիտարանից [ԲՍԷ, ռուսերեն], ցույց են տալիս Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները 1926 թ. դրությամբ: Երկու քարտեզներում էլ հստակ երևում է, որ Ալ լճերը և

Շուռնուխ գյուղը Հայաստանի մաս են կազմել, Կապանը եղել է Ադրբեջանի հետ սահմանից առնվազն 10 կիլոմետր հեռու, Հայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղը կապված են եղել Լաչինի միջանցքով:

Գալիչյանը շեշտում է, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունն իր մտահոգությունը չի արտահայտել սահմանազատման կամայական այդ որոշման առնչությամբ: «Առանց սահմանների պաշտոնական սահմանագծման և սահմանազատման՝ Խորհրդային Միության քարտեզները փոփոխվել են, որպեսզի արտացոլեն տարածքային փոփոխությունները և նոր սահմանագիծր Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև»,- ասում է Գալիչյանը: Ըստ նրա՝ խորհրդային շրջանում հայկական քարտեզները չէին փոխվում, որպեսզի չարտացոլեին 1920-ականների վերջում իրականացված սահմանային գծի փոփոխությունը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Գորիս-Կապան ճանապարհը այդպիսի մի օրինակ է:

Քարտեզ 4-ը, որը վերցված է Խորհրդային Հայաստանի ատլասից, Շուռնուխն ամբողջությամբ ներկայացնում է հայկական վերահսկողության տարածքում: Մինչդեռ Քարտեզ 5-ը, որը կանադական ծագում ունի և ներկայացնում է նույն ճանապարհը, ցույց է տալիս, թե իրականում ինչպես են ճանապարհը և սահմանն անցնում փաստացիորեն Շուռնուխ գյուղի միջով: Գալիչյանը նշում է, որ թեև տարածքները տրվել էին Ադրբեջանին, «Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններր շարունակում էին թաքցնել ճշմարտությունը սեփական ժողովրդից և քարտեզների միջոցով ներկայացնել իրականության աղավաղված տարբերակը», իսկ սահմանագծման այսօրվա խնդիրները 1920-ականներին ընդունված որոշումների սպասելի հետևանքներն են:

Նոյեմբերի 10-ի եռակողմ հայտարարության ստորագրումից մեկ ամիս անց սկսվեց Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պետական սահմանների սահմանագծումը: Դրա հետևանքով Սյունիքի մարզի 13 գյուղերի պաշտպանական դիրքերը Կապան քաղաքի մոտ հանձնվեցին Ադրբեջանին: Շուռնուխ գյուղում տասներկու տուն հայտնվեց Ադրբեջանի վերահսկողության տակ:

Համաձայն Հայաստանի Հանրապետության մարդու իրավունքների պաշտպան Արման Թաթոյանի հրապարակած արխիվային փաստաթղթերի՝ Ալ լճերի և հարակից արոտավայրերի հանձնումն Ադրբեջանին հիմնավորվել է քրդական շրջանի քոչվոր անասնապահների կարիքներով: Խորհրդային Ադրբեջանը դիմել էր կենտրոնական իշխանություններին՝ պնդելով,

որ քրդերը բավականաչափ արոտավայրեր չունեն, քանի որ տարածքը հիմնականում լեռնային է: 1930 թ. նոյեմբերին տարածքներն Ադրբեջանին հանձնելուց հետո հայաստանյան իշխանությունները նամակով դիմել են Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին՝ խնդրելով վերանայել որոշումը: Նամակում նշվել է, որ հանձնված տարածքներն իրենց աշխարհագրական դիրքով և ջրային ռեսուրսներով լիովին մեկուսացված են Խորհրդային Ադրբեջանից և հանդիսանում են ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի հարավ-արևմուտքում գտնվող Բասարգեչարի բնական շարունակությունը: Արձագանքը հստակ էր. որոշումը չի վերանայվելու: Ավելին, 1930 թվականին, երբ Մոսկվայում հրաժարվեցին Կարմիր Քուրդիստանի կազմավորման գաղափարից, դրան հատկացվելիք բոլոր հայկական տարածքները մնացին Խորհրդային Ադրբեջանի վերահսկողության տակ:

1990-ականներին՝ Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի ժամանակ Հայաստանի վերահսկողության տակ անցան որոշ տարածքներ, և հայերը սկսեցին հաստատվել այդ շրջաններում: Գալիչյանն ասում է, որ մարդկանց պետք էր տեղյակ պահել հետևանքների մասին, որոնք կարող էին առաջանալ ապագայում (որոնց ականատեսն ենք այսօր):

Սահմանագծում և սահմանազատում

Խորհրդային իշխանության օրոք հանրապետությունների միջև սահմանագծում և սահմանազատում պարզապես չի անցկացվել: Ըստ Գալիչյանի՝ Հայաստանը ՄԱԿ-ի անդամ է դարձել 1992 թվականին Խորհրդային Միությունում ունեցած իր սահմաններում:

Տասնչորս տարի տևած բանակցություններից հետո՝ 2010 թ. սեպտեմբերին, Ռուսաստանը դարձավ Ադրբեջանի կասպյան հարևաններից առաջինը, որ սահմանագծման և սահմանազատման մասին համաձայնագիր կնքեց Բաքվի հետ: Գործընթացն Ադրբեջանի հյուսիս-արևմտյան հարևան Վրաստանի հետ սկսվել է 1996-ին և դեռ ավարտին չի հասցվել: Սահմանը երկու երկրների միջև ձգվում է 480 կիլոմետրից ավելի: Համաձայնություն կա ընդամենը 314 կիլոմետրի շուրջ, 166 կիլոմետրի շուրջ բանակցությունները դեռ պետք է շարունակվեն:

1991 թ. դեկտեմբերին Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանն ու Ադրբեջանը չէին կարող սահմանագծել պետական սահմանը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության պատճառով: Միայն 2020 թ. արցախյան պատերազմից հետո՝ 1920-ականների

որոշումներից հետո առաջին անգամ, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սկսվեց պաշտոնական սահմանագծման գործընթաց:

Խնդիրներ կան ոչ միայն Ադրբեջանի, այլ նաև Վրաստանի հետ սահմանների շուրջ. այս ուղղությամբ ևս սահմանագծման գործընթացն ավարտին չի հասցվել: Խորհրդային Միության նախկին հանրապետություններից ոչ մեկն ամբողջությամբ չի սահմանագծել իր սահմանները: Սահմանագծման գործընթացի ժամանակ տեղադրվում են բետոնե սահմանանիշեր՝ սահմաններ հստակ նշելու նպատակով: Նման սահմանանիշեր այժմ տեղադրվել են Շուռնուխ գյուղի որոշ մասերում, բայց ոչ սահմանի այլ հատվածներում:

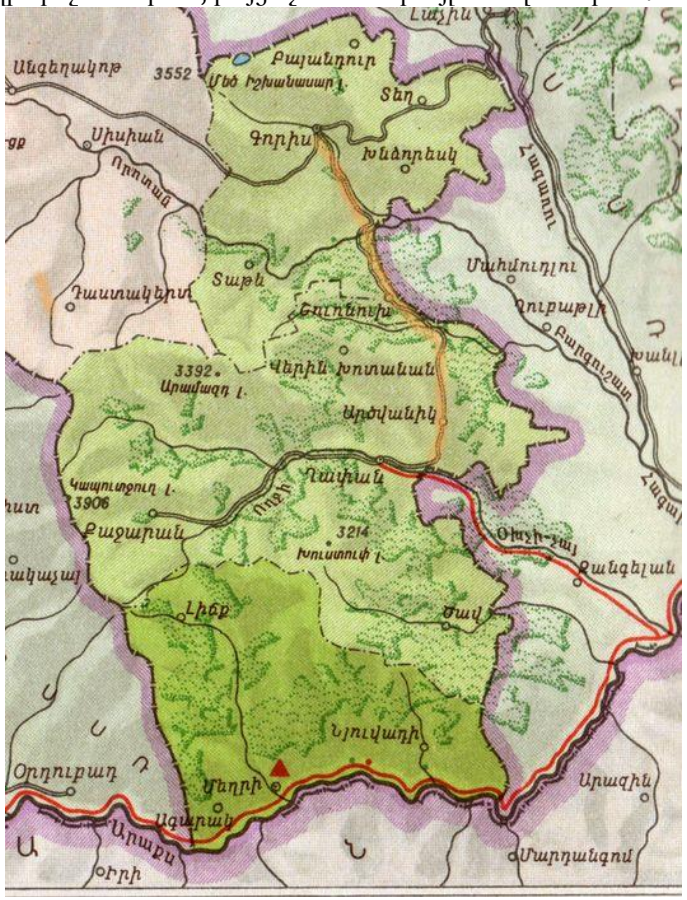

Քարտեզ 4. 1961թ.

Նարնջագույնը Գորիս-Կապան մայրուղին է: Կտրտված սև գիծը Հայաստան-Ադրբեջան-Իրան սահմանն է:

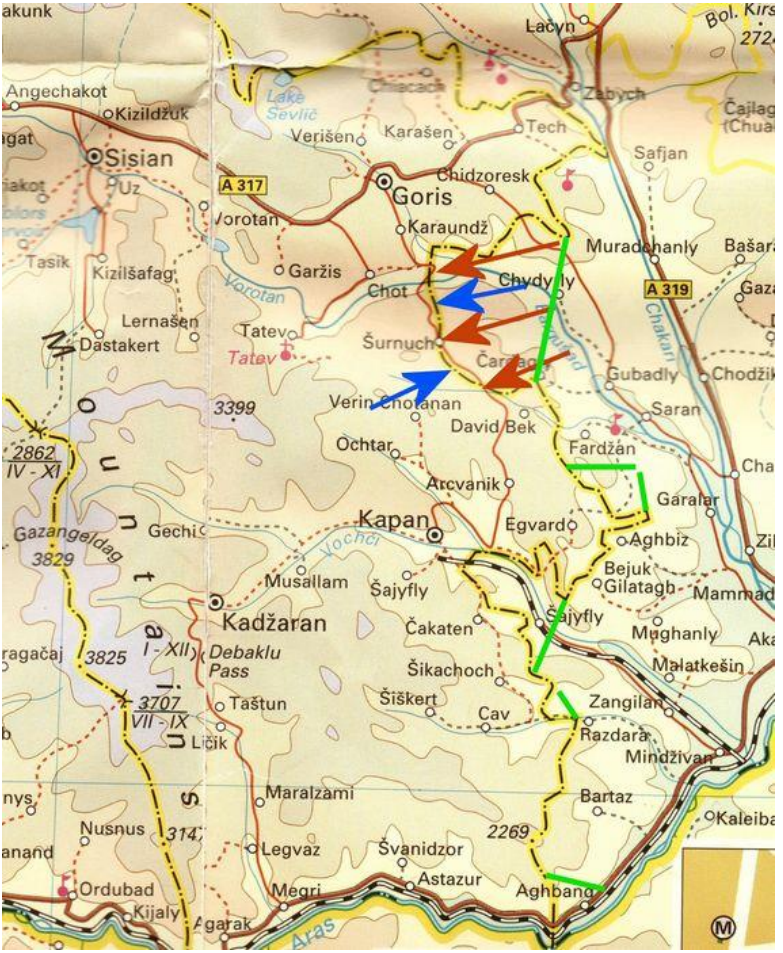

Քարտեզ 5 . 1989թ.

Կապույտ սլաքը նշում է Հայաստան-Ադրբեջան սահմանը: Կարմիր սլաքը նշում է մայրուղին, որը մի քանի տեղ հատում է Ադրբեջանի սահմանը:

Արման Թաթոյանը նշել է, որ Հայաստանի պետական սահմանների սահմանագծումը և սահմանազատումը չի կարող արվել GPS-ի կիրառմամբ: Նա նաև հայտարարել է, որ կան առցանց քարտեզների բազմաթիվ տարբերակներ, և պարզ չէ, թե դրանցից որն է հիմք ծառայում սահմանագծման համար: Ըստ Թաթոյանի՝ այս

գործընթացի համար անհրաժեշտ են պաշտոնական հանձնաժողովներ, նախապատրաստական աշխատանք, որ կարող է տասնամյակներ տևել: Բացի այդ, սահմանագծման և սահմանազատման միջազգային չափորոշիչներն այս գործընթացի հիմքում դնում են մարդու իրավունքներն ու օրենքի գերակայությունը, իսկ այսօր առկա է անորոշություն, հատկապես այդ տարածքներում ապրող մարդկանց համար:

Գալիչյանը նշում է, որ GPS տեխնոլոգիան սոսկ գործիք է սահմանազատման գործընթացում: Այն կիրառվում է, որպեսզի ապահովվի ճշգրիտ համապատասխանությունը այն տարածքների և քարտեզների միջև, որոնք կոչված են ներկայացնելու դրանք:

Roots of the Demarcation Issue[2]

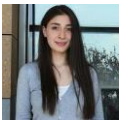

By Lusine Sargsyan

The November 10 ceasefire agreement ended the 2020 Artsakh War but the issue of demarcation of new state borders between Armenia and Azerbaijan has been a major concern since then. You can now see Azerbaijani soldiers across the eastern border of Armenia's southern Syunik region. Just a few months ago, that area was administered by the Republic of Artsakh, but they were lost in battle or handed over as part of the truce agreement before the end of the year. As concerns about the legitimacy of the demarcation and delimitation process keep piling up in the public discourse, there is an increasing need to go back in time to better understand the present.

Early Years of Independence

The roots of the issue of the border between Armenia and Azerbaijan can be traced back to 1918, when Armenia's First Republic and the Azerbaijani Democratic Republic were established. According to Rouben Galichian, a researcher specializing in historical maps of Armenia and the South Caucasus, the maps from the period indicate that, even back then, Azerbaijan had ambitious plans and claimed ownership over Karabakh (Artsakh), Zangezur (Syunik) as well as the Karvachar (Kelbajar) and Lachin regions.

Until the end of May 1918, Karabakh was part of the Elizavetpol

[2] - In order to determine the borders of countries, it is necessary to consider and apply only the historical-legal and international laws and treaties, so the use of GPS and encyclopedic maps and facts is completely unscientific and unacceptable - "Apaga" Editor.

Governorate (*guberniya*, in Russian) of the Russian Empire. Following the founding of Azerbaijan, the local ruling elite declared their territory to cover both the Baku and Elizavetpol Governorates. Shushi, which was a major Armenian cultural center in Karabakh, was predominantly populated by Armenians. In 1917, over 23,500 Armenians lived in Shushi. This number would drastically decrease over the next several years, most notably after the 1920 Shushi massacre in the aftermath of the Armenian Genocide.

In late November 1918, General Andranik Ozanyan's forces headed toward Shushi, determined to liberate the city and fully ensure the security of Karabakh. In early December, when Andranik's forces were only 40 kilometers away from Shushi, he received a message from British General William Montgomerie Thomson, who was the military governor in Baku at the time.

General Thomson suggested that Andranik should retreat from Karabakh because World War I had just ended and the continuation of hostilities would have had negative implications for the solution of the Armenian Question, which was expected to be discussed during the 1919 Paris Peace Conference. He also explained that the issue of Karabakh and Zangezur would be decided at the Conference. Galichian noted that the British General promised that those territories would eventually be handed over to Armenia through peaceful means, and that military intervention was not necessary. Andranik left his mission incomplete and returned to Goris, but as history showed, the British General did not keep his promise.

Soviet Period

The new Azerbaijani and Armenian republics were short-lived; only two years after their independence, they were sovietized in April and November 1920, respectively. Following the establishment of the Soviet rule, the interim Revolutionary Committee of Azerbaijan (the main Bolshevik governing body at that time) declared that the "disputed territories," namely Karabakh, Zangezur and Nakhichevan, were inseparable parts of Armenia, as they were predominantly populated by Armenians. This decision was announced in the newspapers of Moscow, Baku and Yerevan, and reaffirmed by Joseph Stalin, upon his visit to Baku

in July 1921. But a day later, the decision was reviewed under Stalin's direct interference: Karabakh was incorporated into the territory of Soviet Azerbaijan, with only a portion of it designated the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast. Nakhichevan (which had been part of the Erivan Governorate during the Russian Empire) was also annexed to Azerbaijan and given the status of an Autonomous Republic.

In 1923, Azerbaijan had a plan to establish a neutral province, acting as a buffer zone between Armenia and Azerbaijan, under the name of Red Kurdistan, which would have provided a physical divide between the two counties and curbed the existing tensions. Galichian noted that the plan entailed the handover of Karvachar (Kelbajar), Lachin and some parts of southern Soviet Armenia, to Soviet Azerbaijan, as lands for the Red Kurdistan province. He went on to say that "Soviet Armenian officials did not resist the proposal, despite the fact that it meant having Karabakh surrounded by Kurds." At the time, between 30,000 to 35,000 Kurdish people lived throughout Azerbaijan. With this justification, over 1,000 square kilometers of strategically important territories from Armenia and Nagorno-Karabakh were handed over to Azerbaijan between 1928 and 1930. Thus, the borderline between Armenia and Azerbaijan that was marked in the late 1920s was much different from the borders that were marked upon the sovietization of both republics in 1920.

Map 1

Between 1930 and 1934, some territories were ceded to Azerbaijan under the pretext of the establishment of the Red Kurdistan region. These lands are shown on Map 1, highlighted in blue, and include Larger and Lesser Al Lakes, other pastures, and parts of Lachin. As a result, the contiguous corridor between Armenia and Nagorno-Karabakh was eliminated. These territories also include parts of Shurnukh village, the area southeast of the city of Kapan (then called Ghapan), and territories east of the city of Meghri, near the border with Iran.

Map 2

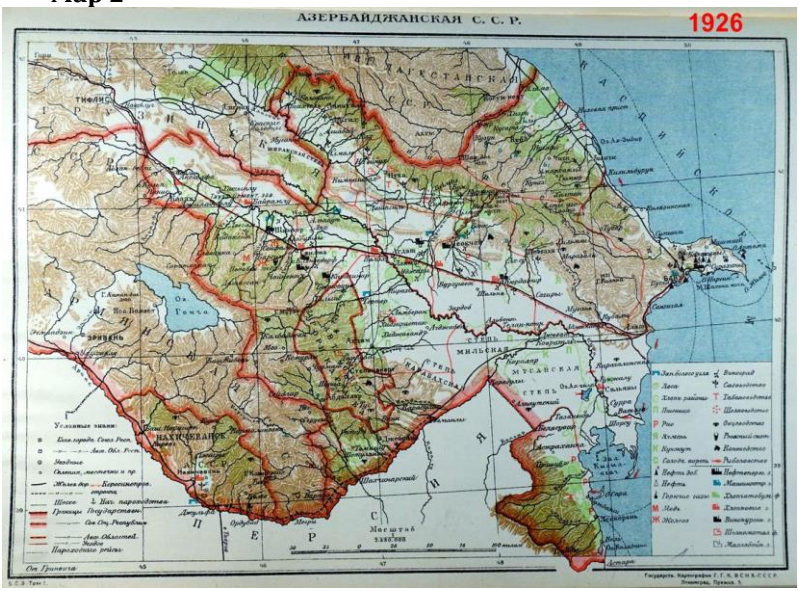

Map 3

Maps 2 and 3, which are from a Greater Soviet Encyclopedia, reflect the borders of Soviet Armenia and Soviet Azerbaijan as of

1926. Both maps clearly indicate that Al Lakes and Shurnukh village were part of Armenia's territory, Kapan was at least ten kilometers away from the border with Azerbaijan, and Armenia and Nagorno-Karabakh were connected through the Lachin corridor. Galichian stressed that Soviet Armenian leadership did not raise concerns about this arbitrary decision. "Without an official demarcation and delimitation of the borders, the maps of the Soviet Union were adapted to reflect the territorial changes and the new borderline between Armenia and Azerbaijan," added Galichian. However, he went on to note that, throughout the Soviet period, Armenian maps were not modified to reflect the changes of the borderline between Armenia and Azerbaijan in the late 1920s. The Goris-Kapan road is a case in point.

Map 4, which is from a Soviet Armenian atlas, displays the village of Shurnukh as completely under Armenia's control. While Map 5, which is of Canadian origin and depicts the same road, displays how the road and the border actually pass through Shurnukh village. Galichian stressed that, although territories were given to Azerbaijan, "Soviet Armenian authorities kept hiding the truth from their own people and presenting a distorted version of reality through the maps." He went on to note that the roots of the current demarcation issues are the expected outcome of the decisions made in the 1920s.

A month after the November 10 agreement was signed, the demarcation of state borders between Armenia and Azerbaijan was initiated. As a result, the defensive positions of 13 villages of the Syunik region near the city of Kapan were handed over to Azerbaijan. Twelve houses in Shurnukh village ended up under Azerbaijani control.

According to archival materials published by Arman Tatoyan, Armenia's Government Ombudsman, the handover of Al Lakes and adjacent pastures was justified by the needs of the nomadic pastoralists of the Kurdish province. Soviet Azerbaijani authorities applied to the Soviet Union claiming that Kurds do not have enough pasture because the territory is predominantly mountainous. In November 1930, after the territories were given to Azerbaijan, local Armenian authorities sent a letter to the Central Executive

Committee of the Soviet Union requesting a review of the decision. The letter stressed that the ceded territories with their geographic location and water resources were completely isolated from Soviet Azerbaijan and were the natural continuation of Basargechar, which is in the southeast of the current Gegharkunik region.

The response was very clear: the decision was not going to be reconsidered. In 1930, when the idea of establishing Red Kurdistan was abandoned, all of the Armenian territories remained under Soviet Azerbaijani control.

During the First Karabakh War in the 1990s, Armenia regained control over some of the territories, and Armenians started building their lives in those areas. Galichian noted that people should have been informed about the consequences that could potentially have come up (and now have) in the future.

Demarcation and Delimitation

During Soviet rule, demarcation and delimitation were simply not carried out between the member states. According to Galichian, Armenia became a member state of the United Nations in 1992, with the borders that it had during the Soviet Union. After fourteen years of negotiations, in September 2010, Russia became the first of Azerbaijan's Caspian neighbors to have reached an agreement on the delimitation and demarcation of borders. The process with its northwestern neighbor Georgia started in 1996 and still has not been completed. The border between the two countries stretches for over 480 kilometers. 314 kilometers have already been agreed upon, with negotiations yet to be concluded for the remaining 166 kilometers.

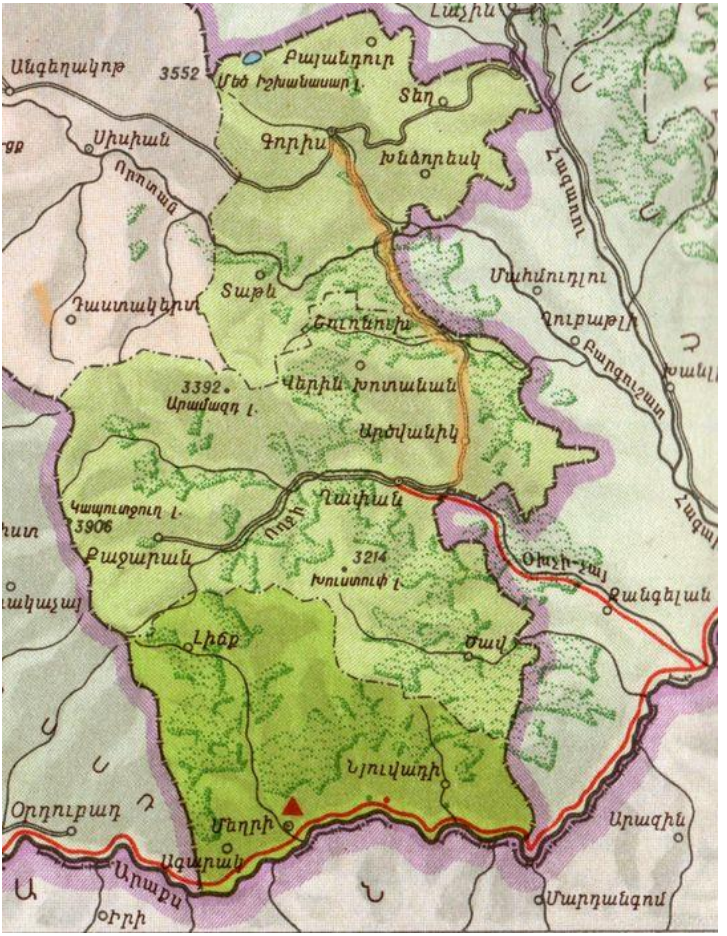
Անգեղակոթ
3552
Քայանդուր
Մեծ Իշխանասար լ.
Տեղ
Սիսիան
Գորիս
Խնձորեսկ
Ողոտան
Տաթև
Դաստակերտ
Մահմուդլու
Ղուրթլի
Բարգուշատ
Ենոքավան
3392
Արամազդ լ.
Վերին Խոտանան
Արծվանիկ
Կապուտջուղ լ.
3906
Ողջի
Ղափան
Քաջարան
3214
Խուստուփ լ.
Օխչի-Չայ
Ջանգեղան
Լիճք
Ծավ
Նյուվադի
Օրդուբադ
Մեղրի
Ագարակ
Արաքս
Իրրի
Արագին
Մարդանգոմ

Map 4

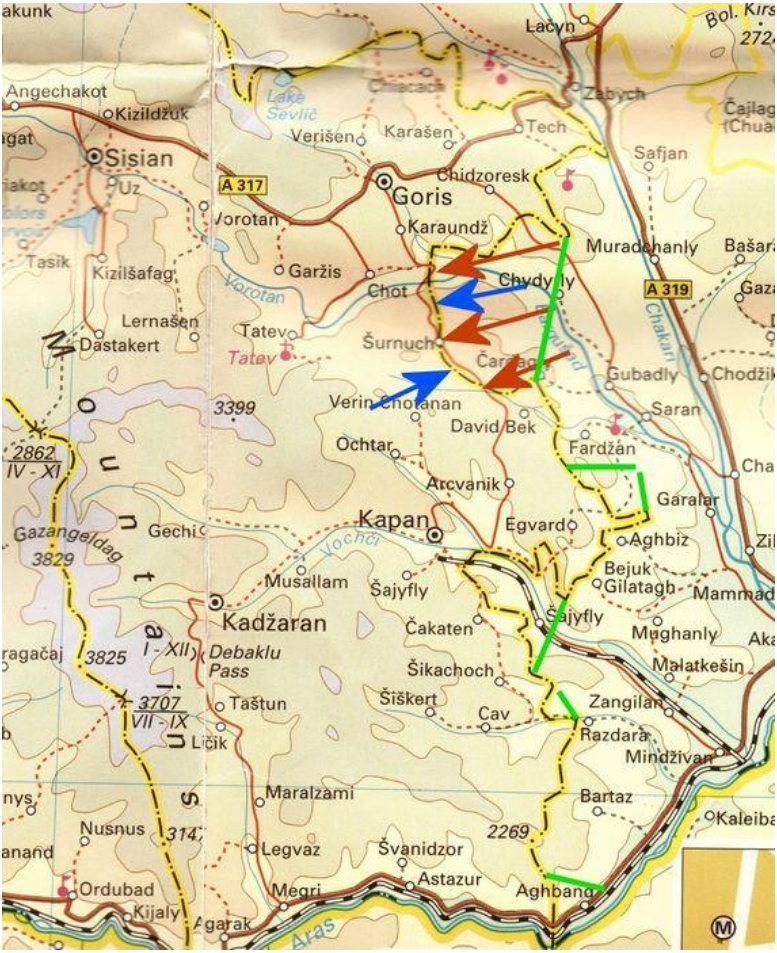

Map 5

After the collapse of the Soviet Union in December 1991, Armenia and Azerbaijan could not have possibly demarcated the state border because of the ongoing conflict over Nagorno-Karabakh. It was only after the 2020 Artsakh War that, for the first time since the 1920s decisions, the border between Armenia and Azerbaijan in this area started to be officially demarcated.

Issues exist not only with the border with Azerbaijan, but also with Georgia because the demarcation process has not been completed there either. None of the former members of the Soviet Union have fully completed their border demarcations. When a

demarcation process takes place, concrete block-markers are installed to clearly mark the borders. Such concrete has now been placed in certain parts of Shurnukh village but not in other parts of the border.

Arman Tatoyan said that the demarcation and delimitation of Armenia's state borders cannot be done using GPS. He said that there are many versions of online world maps, and that it is unclear which one is being used as the basis for the demarcation. He also noted that such processes require official commissions, preparatory work and can take decades. International standards for the demarcation and delimitation of borders put human rights and the rule of law at the core of the process and today, there is ambiguity, especially for the people who live in those areas.

نگاهی به
تاریخ ارمنیان تهران

(خلاصه کتاب جامع تاریخ ارمنیان تهران)

نگارش ادیک باغداساریان
(ا. گرمانیک)

فهرست

سخن نگارنده
۱- پیشگفتار
۲- استقرار ارمنیان در تهران
۳- نقش سیاسی ارمنیان و برخی چهره های سیاسی- نظامی
٤- انجمن های ارمنی تهران در انقلاب مشروطه
٥- سفارت ارمنستان در تهران
٦- اقتصاد
۷- فرهنگ
۷-۱- ادبیات
۷-۲- هنر نقاشی
۷-۳- موسیقی
۷-۴- هنر تئاتر
۷-۵- علوم
۷-۶- کتابخانه ها
۷-۷- انجمن ها و مؤسسات فرهنگی
۷-۸- چاپخانه ها
۷-۹-مدارس
۷-۱۰-نشریات
۷-۱۱-فرقه های مذهبی
۷-۱۲-کلیساهای ارمنی تهران
منابع

سخن نگارنده

مطالبی که تحت عنوان «ارمنیان تهران» تقدیم خوانندگان می شود بر پایه آگاهی های گسترده ای آماده گردیده که برای نگارش تاریخ مفصل ارمنیان ایران گردآوری شده است. این آگاهی ها از سوئی گسترده و از دیگر سو نیز به علت کمبود منابع کافی موثق دارای کاستی های بسیار است لذا انجام چنین کار جامع و کاملی نیازمند زمان و پژوهش فراوان می باشد لیکن از آنجا که ارائه موضوع برای تهیه مجموعه تاریخ تهران هر چه زودتر می بایست آماده می گردید لذا به همین مقدار بسنده کرده ایم بدون آنکه ادعایی در جامع و کامل بودن آن داشته باشیم. نکته دیگر که باید یادآوری شود این است که چون محدودیتی در حجم مطلب وجود داشت لذا در بسیاری موارد وارد جزئیات نگشته موضوع را به طور کلی بررسی کرده ایم چه در غیر اینصورت حجم مقاله به چندین برابر افزایش می یافت. اکنون سه ویرایش از تاریخ ارمنیان تهران تهیه کرده ایم: ۱- تاریخ مفصل ارمنیان تهران (به ارمنی در ۴۵۰ صفحه)۲- تاریخ اجمالی ارمنیان تهران(به ارمنی در ۱۳۰ صفحه) ۳- خلاصه تاریخ اجمالی ارمنیان تهران(به ارمنی در ۲۵ صفحه)۴- نگاهی به تاریخ ارمنیان تهران(به فارسی - چاپ شده در شماره های مختلف دوهفته نامه لویس) ۵- نگاهی به تاریخ ارمنیان تهران(نسخه ارمنی مقاله حاضر- چاپ شده در شماره های مختلف ماهنامه آراکس تهران).

در این جا بایسته است از کلیه آگاهان و دارندگان رأی در این باب درخواست نمائیم آگاهی های تکمیلی و تصحیحی و نقطه نظرهای خود را جهت راهنمایی نگارنده در انجام این امر مهم و دشوار، به وی ارسال نمایند که باعث سپاسگزاری و امتنان نگارنده خواهد بود.

ا. گرمانیک
امرداد ماه ۱۳۶۸ تهران
(بازنگری تیرماه ۷۹)
edbagh@yahoo.com

۱-پیشگفتار

پیش از پرداخت به تاریخ استقرار ارمنیان در تهران سخن کوتاهی در باره ارمنیان ایران بایسته است. با در نظر گرفتن مرزهای بین المللی کنونی ، نخستین گروههای ارمنی در ایران در سده ششم پیش از میلاد به صورت هنگ های سپاهی در خدمت حکومت مرکزی هخامنشی استقرار یافتند. غیر از اینان گروهی بازرگان و پیشه ور نیز به اقتضای شغلی در ایران به سر می بردند. ارمنیان به عنوان ساکنان بومی در ایران در آتورپاتکان یا استان پارسکاهایک (parskahayk) باستان [تبریز، مرند، ارومیه (کبودان)، خوی (هر)، مراغه، سلماس (زاروانzarevand)، ماکو (آرتاز)، قره داغ (پایتاکارانpaytakaran) و جزً آن] زندگی می کردند. نخستین مهاجرت بزرگ ارمنیان به مرکز ایران در زمان اردشیر ساسانی (سده سوم میلادی) سپس در زمان شاپور دوم (سده چهارم میلادی) صورت گرفت و اکثر مهاجران در خوزستان و بخش های جنوب غربی کشور اسکان یافتند. مهاجرت ارمنیان به ایران در زمان چیرگی ترکان سلجوقی و مغولان روند شدیدتری به خود گرفت. در سالهای ۵-۱۶۰۴م.، شاه عباس اول صفوی مهاجرت بزرگ ۳۰۰هزار نفری (بنا به منابع دیگر ۵۰۰هزار نفری) ارمنیان به ایران را باعث گردید که انگیزه های نظامی، اقتصادی و سیاسی عوامل

مهم این کار بودند و انتظار می رفت با یاری آنان اوضاع اقتصادی و پیشه وری و بازرگانی داخلی و خارجی کشور دگرگون گردد. اینان عمدتا" در بخش های مرکزی کشور به ویژه در جلفای نو در نزدیکی پایتخت اصفهان استقرار یافتند. بازرگانان ارمنی با کشورهای فرانسه، انگلستان، هلند، ترکیه، جنوا، ونیز، روسیه و هندوستان به داد و ستد می پرداختند. پیشه وران ارمنی به حرفه های زرگری، جواهر سازی، اسلحه سازی، پوستین دوزی و نجاری مشغول بوده ارمنیان بسیاری نیز در شغل های مشاوره، ترجمانی، سفارت، سپاهیگری و جز آن خدمت می کردند. در دهه های ۷۰ و ۸۰ سده هفدهم مهاجرت ارمنیان ایران به کشورهای آسیایی (عمدتا" هندوستان) و اروپا آغاز شد و تا سده هجدهم به طول انجامید. مهاجرت بزرگ از ایران پس از انعقاد پیمان ترکمنچای آغاز شد و آنان به ارمنستان شرقی باز گشتند. در طول سالهای ۳۰-۱۸۲۸ حدود ۴۵هزار نفر به استانهای ایروان و نخجوان منتقل شدند. اوضاع ارمنیان در سده نوزدهم بهبود نسبی یافت و آنان اجازه ارتقاء به مقامات بالا را یافتند. از جمله میرزا ملکم خان، هوانس ماسهیان، هوانس خان آگچالیان، ست خان آستوازادور، خانواده ینیکولوپیان، داویت خان داوتیان، سرهنگ زهراب خان امیر توپخانه و جز آنان قابل ذکرند. تادئوس آراکلیان و فرزندانش استپان و تیگران، اسماعیل خان که زرگران و هوانس غازاریان پوستین دوز دربار بودند. دکتر داویت خان مگردیچیان و فرزندانش سوغومون و هونان، جراح کاراپت آبراهامیان و دیگران مشهور بوده اند. جمعیت ارمنی ایران در سال ۱۸۵۱ حدود ۲۰هزار نفر، در ۱۸۹۰ حدود ۸۰هزار، و در ۱۹۷۸ حدود ۲۰۰هزار نفر بوده است. طبقه بندی اجتماعی جامعه بسیار متنوع است، از سویی سرمایه داران و بازرگانان بزرگ و از دیگر سو صنعتگران و پیشه وران، هنرمندان و اندیشمندان و طبقه روشنفکر تحصیل کرده وجود دارند. روشنفکران شامل پزشکان، مهندسان، آموزگاران و کارمندان مؤسسه های خصوصی و دولتی را تشکیل می دهند. جامعه توسط شوراهای خلیفه گری اداره می گردد و توسط دولت در جهت انجام امور خاص جامعه همچون مسائل مربوط به خانواده ، ارث، تولد و غیره به آنها رسمیت داده شده است. تا سال ۱۹۵۶کلیسای ارمنی ایران وابسته به مقر کل جاثلیق ارمنیان جهان مستقر در اچمیادزین ارمنستان بود لیکن از این تاریخ به بعد در اثر برخی تحولات سیاسی ایران و نیز بنا به تصمیماتی کلیسا به مقر دوم کلیسایی ارمنی واقع در آنتیلیاس لبنان وابسته شد. در ایران سه حوزه اسقفی ارمنی (مسیحی گریگوری) وجود دارد. یکم حوزه آذربایجان (با مرکز تبریز و دارای ۵۷ کلیسا) دوم حوزه تهران، سوم حوزه جنوب ایران (با مرکز جلفای اصفهان و دارای ۲۱ کلیسا). غیر از کلیساهای یاد شده، کلیسای کاتولیک ارمنی، کلیسای ارمنیان پروتستان و چند گروه مذهبی کوچک تر نیز وجود دارد. انجمن های موجود عبارتند از: انجمن کل خیریه ارمنی (از سال ۱۹۳۱)، سازمان ورزشی، فرهنگی آرارات (از ۱۹۴۱)، انجمن زنان، انجمن ملی و فرهنگی ارمنیان ایران (از ۱۹۷۹)، انجمن ساناهین، انجمن سپیان و جز آنها.

در ایران حدود ۴۰ مدرسه ارمنی وجود دارد. در سال ۱۹۳۶ در اثر سیاست «ایرانیزه کردن» رضا شاه کلیه مدرسه های ارمنی تعطیل شد و پس از بازگشایی (۴۳-۱۹۴۱) تدریس کلیه دروس به زبان فارسی اجباری گردید و تنها زبان و ادبیات و تاریخ و دروس دینی به زبان ارمنی تدریس می شد. پس از انقلاب اسلامی تدریس دروس ارمنی در مدارس ارمنی دچار تحول شد. پیش از

انقلاب در دانشگاه تهران و اکنون در دانشگاه اصفهان و دانشگاه آزاد اسلامی دوره های ارمنی شناسی برقرار است.

نخستین نشریات ارمنی ایران "شارژوم" (جنبش) و "شاویغ" (راه یا روش) نام داشته اند که در سال ۱۸۹۴ در تهران انتشار یافته و تا کنون حدود یکصد نشریه انتشار یافته است.

ارمنیان در مجلس ایران حق داشتن دو نماینده را دارند (پس از انقلاب مشروطه سالهای ۱۱-۱۹۰۵).

از چهره های سرشناس ارمنیان ایران در دوران اخیر باید آلنوش دریان ستاره شناس ارمنی، مارکار قره بگیان (دوْ) شاعر، گالوست خانیان (خاننس) شاعر و ادیب، آرا هوانسیان ادیب، مانوئل ماروتیان هنرپیشه، مَهندس هوانس توماسیان، و هارپیک تامرازیان، ساموئل خاچیکیان کارگردان سینما، آرامائیس آقامالیان و آربی هوانسیان کارگردان تئاتر و غیره را نام برد.

۲-استقرار ارمنیان در تهران

استقرار ارمنیان در تهران احتمالا" از اواخر سده هجدهم میلادی آغاز شده است یعنی هنگامی که کریم خان زند ده خانواده ارمنی سنگ تراش (بنا به منابعی جواهرساز) را از جلفای نو (اصفهان) به آنجا آورده در ده دولاب و حومه شهر اسکان داد جایی که گورستان قدیمی ارمنیان اکنون واقع است. اگر پیش از آن در تهران ارمنی زندگی می کرده باید مسافر یا شاغلین موقت بوده باشند و نه ساکنان ثابت. آنان در سال ۱۷۶۸ اقدام به بنای کلیسای تادئوس بادوغیمئوس مقدس در "کوچه ارامنه" واقع بین گذر غریبان و بازارچه حضرت عبدالعظیم نمودند. آغا محمد خان قاجار در سال ۱۷۹۵ اسرایی را از ارمنستان به تهران فرستاد و از قراباغ هم ۵ خانوار ارمنی را به اینجا مهاجرت و در منطقه دروازه قزوین اسکان داد. در این محله دو خانواده ارمنی اهل تفلیس به نامهای هوسپیان و استپانیان زندگی می کردند. کلیسای کوچک قبلی این محله به هزینه آنان ساخته شده بود.

پس از به قدرت رسیدن فتحعلیشاه قاجار در سال ۱۷۹۸ از نواحی مختلف کشور سیر مهاجرت ارمنیان به تهران آغاز شد. به فرمان این پادشاه از جلفای اصفهان و تبریز صنعتگران ارمنی به تهران آورده شدند. اکثریت ارمنیان در دروازه قزوین اسکان داشت اگر چه در ناحیه شاه عبدالعظیم و نواحی دیگر تهران، ملیت های دیگر نیز زندگی می کردند. در ناحیه شاه عبدالعظیم کلیسای کوچک یاد شده وجود داشت که در محوطه آن ولیعهد گرجستان آلکساندر و دیگر شخصیت های سایر ملل دفن شده اند. در محله دروازه قزوین کلیسای گئورگ مقدس در سال ۱۸۸۴ به جای کلیسای قدیم ساخته شد (بنای ۹۵-۱۷۹۰).

با ترقی و رونق شهر تهران و ایجاد امکانات نسبی بیشتر، سیل مهاجران از سرتاسر کشور به آنجا سرازیر گردید. ارمنیان نیز به عنوان بخشی از جامعه ایران از این امر مستثنی نماندند. به ویژه آنکه در اثر از هم پاشی تدریجی جوامع روستایی و روی آوری روستاییان به شهرها ارمنیان بسیاری در طلب کار و اشتغال به تهران آمدند. طبق آمار نقل شده توسط تذکره نویسان و برخی نشریات جمعیت ارمنی تهران در سالهای مختلف به شرح زیر بوده است:

در سال ۱۸۵۱م. ۳۱۰ نفر
" ۱۸۵۷م. ۵۵۱ نفر
" ۱۸۷۱م. ۷۵۰ نفر
" ۱۸۸۰م. ۱۱۷۷ نفر
" ۱۹۰۳م. ۱۴۵۰ نفر
" ۱۹۱۴م. ۲۹۰۵ نفر
" ۱۹۲۲م. ۳۲۴۷ نفر
" ۱۹۵۹م. ۶۰/۰۰۰ نفر
" ۱۹۷۸م. ۱۱۰/۰۰۰ نفر

غیر از تهران در حومه و اطراف شهر نیز ارمنیان اسکان یافته اند. مثلا" در ۱۸۹۸ جمعیت ارمنی ونک ۳۵ خانوار با یک کلیسا و کشیش و مدرسه، خردون در شرق ونک با ۲۲ خانوار، دروس در شمال شرق تهران با ۱۲ خانوار، بوم هن با ۱۱خانوار، ده لشکرک با ۶ خانوار، تالو۷، گلندوک ۱۱، ده حسن آباد ۱۲، ده تیغستان با یک، قلهک با دو، داودیه با ۴ و منصورآباد با ۳۰ خانوار.

به جز از سیر طبیعی مهاجرت ارمنیان به تهران یک عامل مهم دیگر باعث کثرت جمعیت آنان در پایتخت گردید. پس از پایان جنگ دوم جهانی بنا به پیشنهاد دولت ارمنستان و تصمیم مورخ ۲۱ نوامبر ۱۹۴۵ دولت اتحاد جماهیر شوروی مهاجرت ۳۰ هزار نفر ارمنی از کشورهای ایران، یونان، بلغارستان، رومانی، لبنان و سوریه به ارمنستان مجاز اعلام گردید. در این سال بیش از ۱۳۰هزار نفر از این کشورها تقاضای مهاجرت نمودند لذا تعداد واقعی مهاجران از ۵۰هزار نفر گذشت که از این تعداد ۲۰۵۹۷ نفر از ارمنیان ایران بودند. نخستین کاروان مهاجران در ۲۹ ژوئن ۱۹۴۶ از تهران راهی ارمنستان شد. در سال ۱۹۴۷ تعداد ۳۵۴۰۱ و در ۱۹۴۸ تعداد ۱۰هزار نفر از کشورهای مختلف از جمله ایران به ارمنستان مهاجرت نمودند. پس از آن با توجه به مشکلات فراوان مانند خانه و محل اسکان و جز آن مسأله مهاجرت موقتا" متوقف گردید. امور مربوط به مهاجران توسط نمایندگان ویژه دولت ارمنستان و در برخی کشورها توسط سفارت شوروی انجام می گردید. بدین منظور در ۳۱ مارس ۱۹۴۶ «کمیته مرکزی کمک به مهاجران ارمنی ایران» در تهران تشکیل شد. نمایندگان ارمنستان مارتیروس ملکونیان، روبن کلانتریان و روبن غازاریان وارد تهران شدند، اینان در واقع سازمان دهندگان کمیته یاد شده با همکاری ارمنیان محلی بودند و لذا یکی از شخصیت های خیّر تهران به نام رومان عیسایف به ریاست این کمیته برگزیده شد، اعضای دیگر عبارت بودند از: اسقف واهان گستاندیان رهبر حوزه اسقفی و رئیس تشریفاتی، هایک گاراگاش نایب رئیس، آشوت خانجیان و غازار سیمونیان. محل کمیته واقع در خیابان نادری(جمهوری فعلی) کوچه همایون پلاک ۶۲ بود. در این سالها عده کثیری از ارمنیان به ویژه روستائیان برای مهاجرت نام نویسی کردند و تعداد روستائیان ارمنی به تنهایی بالغ بر ۳۰هزار نفر بود. با وجود اینکه به برخی روستاها اطلاع داده شده بود که خانه و اموال خود را تا اطلاع ثانوی

به فروش نرسانند لیکن تب مهاجرت از یک سو و نیز ظلم و ستم خانها و فئودالهای محلی از دیگر سو تاب تحمل را از روستائیان گرفته بود و لذا این امر باعث گردید تا آنان دار و ندار خود را فروخته برای مهاجرت مهیا شوند. گروه اخیر پس از چندی از روستاهای بربرود، چپلاق، کزاز، کمره، چهارمحال و سلطان آباد و جز آنها با مسایل فراوان روبرو گشته به تهران آمدند و در نواحی بهجت آباد، یوسف آباد، قزل قلعه، حشمتیه، مجیدیه، وحیدیه، زرکش و نارمک و جز اینها اسکان یافتند. یکی از مهمترین مراکز اینگونه مهاجران منطقه بهجت آباد بود که ۱۲۰۰ خانواده ارمنی را در خود جای داد. اینان پس از تلاش تقریبا" دراز مدت حدود ۱۵ سال توانستند به زندگی خویش سر و سامان بدهند. در بهجت آباد با تلاش بسیار، در ۱۵ نوامبر ۱۹۴۸ مدرسه نرسیسیان به همت گروهی از اهالی در جهت رهایی بچه های بیکار و آواره در کوچه ها تأسیس یافت. در اوت ۱۹۵۵ شهرداری دستور تخریب این محله را داد لذا اهالی به مناطق دیگر شهر تغییر مکان یافتند.

همانگونه که اشاره شد به علت مشکلات عدیده امر مهاجرت از سال ۱۹۴۷ متوقف گردید اما پس از مدتی مهاجرت به طور مستقیم از محل و یا از طریق تهران از سر گرفته شد. در دهه ۱۹۵۰ چند صد خانواده تقاضای مهاجرت نمودند. در دهه ۱۹۶۰ طبق توافقی که میان دولت های ایران و شوروی به عمل آمد دولت ایران به ارمنیانی که مایل به ترک تابعیت و اسکان همیشگی در ارمنستان شوروی هستند اجازه مهاجرت داد. در سال ۱۹۶۳ کار انتقال اینان آغاز شد و تا کنون به صورت مستمر ادامه دارد.

اکنون جمعیت ارمنی تهران بالغ بر یکصد هزار نفر است و اینان عموما" در نواحی نارمک، زرکش. وحیدیه، مجیدیه، حشمتیه، بهار، یوسف آباد، نادر شاه، ویلا، محله عزیز خان و جز آن اسکان دارند.

۳–نقش سیاسی ارمنیان– برخی چهره های سیاسی– نظامی ارمنی

برخی از ارمنیان تهران که در صحنه سیاسی و نظامی ایران فعالیت هایی داشته اند اجمالا" در زیر از آنان یاد می شود :

- جهانگیر خان ارمنی وزیر صنایع ناصرالدین شاه، که تأسیسات ضرابخانه در سلطنت آباد کار او است.
- میرزا ملکم خان ناظم الدوله سفیر ایران در انگلیس(۱۸۷۴ تا ۱۸۸۹). ایتالیا (۱۹۰۹–۱۸۹۹). از کارهای او باید تأسیس روزنامه قانون را نام برد که ۵۲ شماره آن در لندن منتشر شد. از عناصر مؤثر در ایجاد فکر مشروطیت و استقرار آزادی در ایران بود. وی در تحول سبک نویسندگی امروز فارسی مؤثر بوده است.
- هوانس ماسهیان (آوانس خان مساعد السلطنه) مردی فاضل و ایران دوست بود که در سال ۱۸۶۵ در تهران متولد گردید. در ۱۹۰۳ سفیر ایران در برلین و سپس وزیر مختار ایران در لندن (۹۱–۱۸۸۹) و توکیو بود. وی در ضمن مترجم ناصرالدین شاه نیز بود.
- پیرم خان (داوتیان). از سران مشروطه که در ۱۶ ژوئیه ۱۹۰۹(۲۵ تیر ۱۲۸۸) تهران را فتح کرده به ریاست شهربانی منصوب گردید.
- سرهنگ گریشا از یاران رزمنده پیرم در انقلاب مشروطه و رئیس پلیس تهران.
- آلکساندر آقایان اولین حقوقدان ایرانی که به محض ورود به ایران به آزادیخواهان پیوست و جزو یاران بسیار نزدیک پیرم در آمد. پیرم نیز او را به اداره امور مالی نظمیه برگزید و او به بهترین نحو از عهده این مهم برآمد. وی سالها خدمات مهم دولتی داشت و مؤسس بیمه در ایران است.
- سرتیپ داویدخان ساگینیان فرمانده قشون ایران در استان های شیراز و اصفهان در زمان فتحعلیشاه.
- مارکارخان داویدخانیان ناظر فتحعلیشاه (۱۸۰۴ تا۱۸۴۸).
- امیر تومان مارتیروس خان رئیس ستاد بریگاد قزاق.
- گاسپار ایپکیان مشاور سید ضیاء الدین طباطبایی و شهردار تهران

۴– انجمن های ارمنی تهران که در انقلاب مشروطه فعالیت کرده اند

از میان انجمن هایی که نویسندگان تواریخ مشروطیت ایران از فعالیت آنها در دوران های مختلف یاد کرده اند حزب داشناکسوتیون قابل ذکر است. انجمن ارمنیان (داشناک) در رشت به ریاست یپرم داوتیان و نیز این حزب سالیان متمادی است که در تهران شعبه ای دارد. روزنامه آلیک ارگان این حزب در تهران از سال تأسیس (۱۹۳۱م. برابر ۱۳۱۰شمسی) تا کنون منتشر می شود. این روزنامه در دوران انقلاب اسلامی در اعتصاب سراسری جرائد شرکت داشت.

اما در باره حزب داشناک یا داشناکسوتیون باید گفت که در سال ۱۸۹۰ برای کسب استقلال ارمنستان غربی (در عثمانی) در شهر تفلیس تأسیس شد و به مرور دامنه فعالیتش را گسترش داد. این حزب در سال ۱۹۰۷ که روسیه و انگلیس ایران را به دو منطقه نفوذ تقسیم کردند، در شهرهای تبریز، ارومیه، اصفهان و تهران تشکیلات حزبی خود را به طور مخفیانه دائر کرد و در انقلاب مشروطه شرکت نمود. «رستم» (استپان زوریان ۱۹۱۹-۱۸۶۷) یکی از سه پایه گذاران حزب (دو نفر دیگر: کریستاپور میکائلیان ۱۹۰۵-۱۸۵۹ و سیمون زاواریان۱۹۱۳-۱۸۶۶) با برخی از شخصیت های مشروطه چون سید حسن تقی زاده تماس نزدیک داشت و هم او بود که عده ای از سران حزب مانند یپرم خان و پطروس خان را مأمور همکاری با مشروطه خواهان ایران کرد. از جمله افرادی که از این حزب جان خود را فدای انقلاب مشروطه کردند عبارتند از: یپرم، مارتیروس چارقچیان، میساک، داکوریان، کارو، ستوه و جز اینان.

از جمله فعالین حزب داشناک در ایران گاسپار اپیکیان است. وی از کارمندان مسئول حزب و مردی ادیب و نویسنده بود و در جنگ بین المللی اول در جریان قتل عام ارمنیان (۱۹۱۵) در ترکیه از آنجا فرار کرد و مدتها در کشورهای بیگانه به سر برد تا اینکه به وسیله هیئت ارامنه تهران برای انجام خدمات فرهنگی دعوت شد. وی همان کسی است که در زمان کودتای سید ضیاء الدین طباطبائی از مشاوران او بود و رسما" از طرف وی به شهرداری تهران منصوب گردید.

۵- سفارت ارمنستان در تهران

پس از انقلاب اکتبر روسیه به دستور لنین ارتش روس از قفقاز فرا خوانده شد و جبهه قفقاز در برابر قشون ترکیه بلادفاع باقی ماند. در فوریه ۱۹۱۸ دولت سیم ماوراء قفقاز متشکل از داشناکهای ارمنی، منشویکهای گرجی و مساواتهای آذربایجانی در تفلیس تشکیل شد و در ۲۲ آوریل ۱۹۱۸ ماوراء قفقاز را جمهوری مستقل اعلام نمود و با ترکیه به مذاکره پرداخت. مذاکرات به دلیل درخواستهای غیر قابل قبول ترکیه به شکست انجامید. لذا قشون ترک در ۱۵ مه به آلکساندراپول (لنیناکان یا گومری کنونی) حمله کرد و با تصرف این شهر به سوی ایروان روانه گردید. در ۲۲ و ۲۸ مه سال ۱۹۱۸ جنگ های سختی میان قشون ملی و غیر نظامیان ارمنی با سپاه ترک روی داد و به پیروزی مطلق ارمنیان انجامید. از سویی در ۲۶ مه در اثر اختلافات درونی داشناکها، منشویکها و مساواتها اتحاد آنان از هم پاشید و در همین روز گرجستان، روز بعد آذربایجان و در ۲۸ مه ۱۹۱۸ شورای ملی ارمنی که در دست حزب داشناک بود استقلال ارمنستان را اعلام نمود در این سال آرام مانوکیان به عنوان رئیس جمهوری ارمنستان سفرایی را به کشورهای همسایه اعزام داشت از این میان وی هوسپ آرغوتیان را به عنوان سفیر جمهوری ارمنستان به تهران فرستاد.

در ۲۹ نوامبر ۱۹۲۰ حکومت ارمنستان به دست بلشویکهای ارمنی افتاد و دولت داشناک سقوط کرد و دولت ایران در ۱۴ اوت ۱۹۲۱ حکومت ارمنستان شوروی را به رسمیت شناخت. دولت ارمنستان شوروی در ۱۷ مه ۱۹۲۱ طی یادداشتی به دولت ایران خواستار تبادل نمایندگی های سیاسی فیمابین دولتین گردید. شاه هم آمادگی خود را اعلام نمود اما تا رسیدن نماینده دیپلماتیک ارمنستان بنا به در خواست دولت اخیر نماینده تام الاختیار جمهوری شوروی روسیه را به عنوان حافظ منافع ارمنستان سوسیالیستی به رسمیت شناخت. لذا وزارت امور خارجه ایران از سفارت پیشین جمهوری ارمنستان (داشناک) خواست تا مدارک و آرشیو و کارهایش را در تهران به نماینده تام الاختیار جمهوری شوروی روسیه بسپرد. در ضمن به سفارت دولت داشناک اطلاع داد که «با دریافت نامه و تلگراف شورای وزیران ارمنستان دولت ایران نمی تواند شمارا به عنوان نماینده دیپلماتیک ارمنستان به رسمیت بشناسد لذا ضروری است از بر افراشتن پرچم خوداری شود». لذا به زودی دولت های ایران و ارمنستان نمایندگان دیپلماتیک خود را تبادل کردند. نمایندگی سیاسی ارمنستان در تهران روز ۲۷ سپتامبر ۱۹۲۱ توسط سفیر روسیه حافظ منافع ارمنستان افتتاح شد. تا اینکه در ۳ نوامبر ۱۹۲۱ نماینده ارمنستان لئون سارکسیان وارد تهران شد و مورد استقبال مقامات سفارت روسیه و وزارت امور خارجه ایران قرار گرفت. مراسم تقدیم استوارنامه در کاخ صاحبقرانیه در هشتم ماه ساعت ۴ بعد از ظهر انجام شد.

در ۱۳ نوامبر به درخواست نماینده دیپلماتیک ارمنستان، دولت ایران با ایجاد کنسولگری در تبریز موافقت نمود و لذا ۲۹ نوامبر ۱۹۲۱ سرکنسولگری ارمنستان در تبریز با حضور سرکنسول های روسیه، انگلیس، ایتالیا، نماینده آمریکا و سایرین افتتاح گردید و ی. یرزنکیان به سمت سرکنسول ارمنستان مشغول به کار گردید. دولت ایران نیز طی نامه ای به آلکساندر میاسنیکیان رئیس شورای وزیران ارمنستان پذیرش سفیر ارمنستان را رسما" به اطلاع وی رساند.

از آنجا که در اواخر ۱۹۲۲ اتحاد فدراتیو جماهیر ماوراء قفقاز تصمیم به ارسال سفیر متحد خود به تهران گرفت لذا با تصمیم اول نوامبر ۱۹۲۲ شورای وزیران ارمنستان نمایندگی سیاسی آن دولت در تهران تعطیل شد اما در سفارت شوروی بخش مربوط به ارمنستان دایر گردید تا امور مربوطه را انجام دهد.

پس از اعلام استقلال جمهوری سوم در ۲۱ سپتامبر ۱۹۹۱ پروفسور واهان بایبوردیان بعنوان کاردار و سپس سفیر ارمنستان در تهران منصوب شد.

۶– اقتصاد

ارمنیان به طور کلی در برخی زمینه های خاص اشتغال داشته و دارند. طبق نوشته های مربوط به اواخر سده نوزدهم ماهرترین زرگران تهران همواره ارمنیان بودند و هرگز رقیبی نداشتند. نیز بهترین خیاطها ارمنی بودند. ایشان به کارهایی چون بازرگانی، اسلحه سازی و غیره مشغول بودند. همچنین در ادارات دولتی و ارتش شرکت داشتند و دارند. بنا به همین منابع ارمنیان نه تنها در تحت جور و ستم ملی و مذهبی قرار نداشته اند که نسبت به ارمنیان دیگر سرزمین ها از آزادی و امنیت بیشتری نیز برخوردار بوده اند.

از میان صاحبان سرمایه باید به رومان عیسایف (دهه ۱۹۳۰) اشاره نمود که یکی از نخستین افرادی بود که کارخانه آبجوسازی (۱۹۳۳) را تأسیس نمود و ضمنا" تا دهه ۶۰ صاحب ۴ مؤسسه و سهامدار ۲۲ شرکت و مدیر اکثر آنها بود. وی در عین حال از افراد خیر و نیکوکار به شمار می رفت. از سرمایه داران بزرگ خانواده های ساهاکیان (نیکوکار، مؤسس مدرسه همنام)، سارکیسیان، توماسیان (نیکوکار، مؤسس مدرسه همنام)، داویت خانیان که عمدتا" در تولید نوشابه های مختلف کار می کردند. از سرمایه داران متوسط خانواده فرانکیان (کارخانه چرم سازی)، میکائلیان و آرزومانیان،آندره (آهارونیان) (محصولات گوشتی)، کیوروغلیان (از اهالی قزوین که به تهران آمد و کارخانه ریسندگی و بافندگی تأسیس نمود) را باید نام برد. تا قبل از انقلاب اسلامی هتلهای مرمر، نادری، سینما ایفل، کافه رستورانهای شمیران و نادری و بسیاری مؤسسات و شرکتها متعلق به ارمنیان بوده و برخی از آنان در مالکیت دولت قرار گرفته است.

غیر از موارد یاد شده بسیاری از ارمنیان در کارهایی چون مکانیکی اتومبیل، الکتریکی، نقاشی اتومبیل و ساختمان، زرگری، خیاطی، نجاری، تراشکاری، اغذیه فروشی، کفش دوزی، شیرینی پزی و نیز کارهای هنری (به ویژه نقاشی و موسیقی)، کارمندی شرکت های دولتی و خصوصی، استادی دانشگاه و جز آن مشغولند.

۷– فرهنگ

۱-۷- ادبیات

نظم و نثر ادبی ارمنی تهران در سده نوزدهم پایه گذاری شد. طرز فکر جدید و آزادیخواهی ناشی از آن روی رونق ادبی ارمنی تأثیر به سزایی داشته اند. پروسه ادبی ارمنی در ایران تا حد چشمگیری از تحولات ادبی قفقاز و روسیه و نیز ادبیات سایر مهاجر نشین های ارمنی تأثیر گرفته است.

در اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم ویژگی ادبیات ارمنی ایران جستجو و طلب شیوه های نو بود که حاصل آن ادبیات ترجمه ای غنی گردید. در این دوران مترجمان مشهوری چون هوانس ماسهیان و هوسپ میرزایان پا به عرصه ادبیات نهادند.

از شخصیت های ادبی ارمنی تهران در سده نوزدهم باید هوانس ماسهیان چهره ادبی و سیاسی دوره قاجار را یاد کرد. او دوران ابتدایی تحصیلاتش را در کلیسای تادئوس و بادوغیمئوس مقدس در محله حضرت عبدالعظیم و سپس در مدرسه هایکازیان تهران کسب کرد. وی متولد ۱۸۶۴ در تهران بود و با توجه به هوش و استعداد سرشارش پدرش تصمیم گرفت در تعلیم و تربیت فرزندش کوشاتر باشد لذا اورا نزر دائیش یروانديان که در تبریز به سر می برد فرستاد. شخص اخیر خود یکی از اشخاص با معلومات زمان خود بود و زبان فارسی و فرانسه را نیک می دانست. علاوه بر این معلم مظفرالدین شاه در زمان ولایت عهدی بود. ماسهیان آنگاه در ۱۸۸۲ عازم پاریس شده در آنجا به مدت سه سال به تحصیل پرداخت آنگاه به ایران بازگشت و در دارالترجمه مشغول کار گردید در ضمن برای ناصرالدین شاه چند کتاب ترجمه نمود که مهمترین آنها آثار الکساندر دوما و ویکتور هوگو بودند. وی چند بار به عنوان مترجم همراه هیئت های ایرانی به کشورهای مختلف گسیل شد زیرا زبانهای انگلیسی، فرانسه، آلمانی، عربی، فارسی و ارمنی را نیک می دانست. آنگاه به عنوان کنسول و سفیر ایران در کشورهای آلمان و انگلیس و ژاپن خدمت کرد و در سال ۱۹۳۱ در بین راه ژاپن به ایران چشم از جهان فرو بست. روزنامه های خارجی به او لقب «ارمنی بزرگ» داده اند.

ماسهیان در ادبیات از نظر ترجمه آثار شکسپیر به زبان ارمنی مشهور است هنوز هم پس از گذشت حدود یک قرن ترجمه های او نظیر ندارند. از مهمترین آثار شکسپیر که وی ترجمه نموده باید کتاب های زیر را نام برد: رومئو و ژولیت،تاجر ونیزی، هاملت، ماکبث، اتلو، لیر شاه، چطور می خواهید؟، قیصر جولیوس آنطونیوس، طوفان، جنجال بیهوده، خواب شب نیمه تابستانی. او رومئو و ژولیت را به کمک نصرالملک به فارسی ترجمه کرد.

یکی دیگر از مردان ادبی که ضمنا" از رجال سیاسی دوره قاجاریه محسوب می شود میرزا ملکم خان ناظم الدوله است. او در سال ۱۸۳۳ متولد شد و تحصیلات ابتدایی را در جلفا کسب نموده در سال ۱۸۴۳ برای تحصیل به فرانسه رفت و زبان های مترقی دنیا را فرا گرفته به میهن بازگشت، به حضور ناصرالدین شاه معرفی و به عنوان مترجم مخصوص شاه وارد خدمات دولتی شد. وی شروع به ترویج فکر آزادیخواهی نمود و «کتابچه غیبی» خود را تنظیم و نزد شاه فرستاد و از او خواست آن را مطالعه کرده به اصلاحات پیشنهادی توجه کند. او برای مقاصد خویش فراموشخانه را بنیان

نهاد و سعی در جلب شخصیت های آن دوران نمود . وی کتابهایی از جمله «اقوال علی»، «خطوط آدمیت» و «ضروب و امثال» را در دفترش در بغداد نوشت و پس از پژوهش های دامنه دار متوجه عیوب خط ممالک عربی و ایران گردید و در این مورد دست به ابداع نوعی الفبا زد که از مشخصات آن داخل کردن اعراب در حروف بود. او گلستان را با این خط نگاشت و مقدمه ای مفصل بر آن افزود و در آن به علل عقب ماندگی ملل اسلامی اشاره نمود. او در این رابطه با یکی از ایرانیان مقیم قفقاز به نام آخوندف مکاتبه داشت.

ملکم خان در سالهای مختلف به عنوان سفیر ایران در کشورهای انگلیس، ایتالیا و آلمان خدمت نمود و در کنفرانس برلین توانست قسمت هایی از خاک ایران را که ضمیمه خاک عثمانی شده بود پس بگیرد. وی در سال ۱۸۸۹ پس از الغاء امتیاز لاتاری معزول شد و شروع به نوشتن مقالات، شبنامه ها و روزنامه قانون و رساله های خود کرد. بی شک میرزا ملکم خان بر روی سبک نگارش و ادبیات سده ۱۹ تأثیر به سزایی داشته است. او پس از ده سال سفارت در ایتالیا در سوئیس درگذشت.

در دهه ۹۰ سده نوزدهم ترجمه های هوسپ میرزایان نماینده ارمنیان در مجلس شورای ملی تقدیم جامعه ادب دوست گردید. وی کتابهایی از والتر اسکات، لرمونتف، مولیر، بایرون و جز آن را به ارمنی ترجمه نمود و از سال ۱۹۱۲ به ترجمه آثار برگزیده ادبیات ایران پرداخت. در این سالها آثاری از سعدی، حافظ، بابا طاهر و مهمتر از همه رباعیات عمر خیام را به ارمنی برگرداند که تا امروز جزو بهترین ترجمه ها بشمار می رود. او بخش هایی از شاهنامه فردوسی و آثار رابیندرانات تاگور را نیز ترجمه کرده است.

پس از دوران انقلاب مشروطه (۱۱-۱۹۰۵) نسل جدیدی از نویسندگان و شاعران پا به عرصه ادبیات نهاد و ادبیات ارمنی کنونی ایران را پایه گذاری نمود. در سال ۱۹۱۴ ماهنامه ادبی- هنری «نور پاتگام» (پیغام نوین) منتشر گردید. در این راستا گروه ادبی «نور اِج» (صفحه نوین) در سال ۱۹۳۲ پایه گذاری شد. اعضا این گروه ادبی سعی کردند شیوه های کَنونی ادبی را توسط آثار خود به کار گیرند. آنان به آثار و احوال ادبا و ادبیات جهانی آگاهی داشتند. پیشگام تأسیس این گروه را باید هراند فالیان دانست. او با آثاری چون «دشمنان» (باکو ۱۹۰۸)، «چشمان نو» (تهران ۱۹۶۱) و بسیاری آثار دیگر وارد صحنه ادبیات شد. بجز از فالیان افراد زیر نیز در این گروه شرکت داشتند: دوْ (dev) (مارکار قارابگیان)، آشوت آسلان، آرا (آرا هوانیسیان)، گالوست خاننس، آرشاویر مَگردیچ، آرمن گِس، زورایر میرزایان (فرزند هوسپ میرزایان) و ر. بن (روبن هوانیسیان).

زورایر میرزایان دارای آثاری چون مجموعه «پیاده رو خیس»، «نگرشی بر ادبیات معاصر ایران»، ترجمه رباعیات باباطاهر و خیام، داستانهای مارک تواین و داستایوسکی و گارسیا لورکا است. نیز مؤلف «زندگانی ابو علی سینا» می باشد.

در ایران برخی از نویسندگان و شعرا تحت تأثیر آثار شعرا و ادبای بزرگ ارمنی چون هوانس تومانیان، یغیشه چارنتس، آودیک ایساهاکیان، سیامانتو، واروژان، میساک مسارنتس و به ویژه واهان دریان قرار داشتند. از جمله اینان باید آرام گارونه، گئورگ دارفی و مارکار قارابگیان (دِوْ) را نام برد.

۲-۷- هنر نقاشی

از نظر هنر نقاشی ارمنیان تهران چهره آندره سوروگین (درویش) مشهور است. او به سال ۱۸۹۶ در تهران به دنیا آمد و از سنین جوانی به کار هنری پرداخت و سال ۱۹۱۲ در اروپا به سر برد و ده سال از زندگی خود را از ۱۹۲۵ صرف نقاشی هایی با تم شاهنامه نمود. در ۱۹۳۴ در تهران و سپس در شهرهای بمبئی و کلکته هند و در سال ۱۹۳۶ در وین آثارش را به نمایش گذاشت. از دیگر نقاشان زبردست باید آواک هایراپتیان را نام برد که سعی در ارائه روابط طبیعت و زندگی انسان نموده است. از دیگر نقاشان میکائل شهبازیان و تیگران بازیل قابل ذکرند.

یک گروه کوچک از نقاشان ارمنی تهران که در مراکز هنری اروپا تحصیل کرده اند از جنبش مدرنیستی پیروی می کنند از جمله مارکو گریگوریان (کوبیسم)، هاروتیون میناسیان (آبستراکسیونیسم) ادوارد آیوازیان، سدراک غازاریان و سیراک ملکومیان. قابل ذکر است که در سال ۱۹۷۷ نلسون راکفلر سرمایه دار مشهور آمریکا در بازدید از نمایشگاه مارکو گریگوریان در تهران چند تابلو از آثارش را خریداری نموده به کارگاه او می رود و از او جهت نقاشی های منزلش به آمریکا دعوت به عمل می آورد.

۳-۷- موسیقی

تاریخ موسیقی ارمنیان ایران از سده هفدهم سرچشمه می گیرد و تا سده بیستم به صورت آوازهای عاشق ها تبلور می یابد. لیکن موسیقی به معنی امروزی از سده نوزدهم و در مرز سده بیستم پدید آمده است. موسیقیدانان و آهنگسازان موفق به ارتقاء موسیقی به سطح عالی نشدند و تنها برخی از آنان قادر به خلق آثار برجسته گردیدند.

از جمله موسیقیدانان و رهبران برجسته ارکستر باید لئون گریگوریان را نام برد، گرچه او زاده تبریز بود (۱۸۸۶) لیکن پس از طی دوران تحصیل و تلمذ نزد موسیقیدانان گوناگون در تبریز، تفلیس، بلژیک و پس از تدریس و فعالیت هنری، تشکیل گروه موسیقی «سالن» در تبریز، پس از سال ۱۹۴۶ به تهران منتقل شد و گروه آواز «گوسان» را بنا نهاد. از جمله کارهای او ساختن موسیقی برای چند قطعه شعر آوتیک ایساهاکیان شاعر نامدار ارمنی، تنظیم چند آواز ایرانی قابل ذکرند.

یکی دیگر از چهره های سرشناس موسیقی ارمنی ایران نیکول گالاندریان می باشد. او نیز گر چه در ایران متولد نشده (زاده ۱۸۸۱ در ارمنستان غربی) لیکن پس از تحصیل در زادگاه و انتقال به وارنای بلغارستان (۱۸۹۷) و تفلیس در سال ۱۹۱۱ به دعوت مدرسه «هایکازیان» در تهران مقیم می گرددو تا سال مرگش (۱۹۴۴) در همین جا می ماند.برخی از کارهای او اینان هستند: تنظیم موسیقی بر روی چند شعر از آوتیک ایساهاکیان، واهان دریان، هوانس تومانیان، اپرای منظومه «شکار لالوار» که در مدرسه یاد شده و در تئاتر تابستانی زرتشتیان اجرا گردید، اپرائی بر اساس منظومه «پروانه» اثر هوانس تومانیان، اپرای «چوپان». بسیاری از آثار گالاندریان (کلا" حدود ۱۰۰۰) در مجموعه های مختلف به چاپ رسیده اند. از جمله در جلدهای ۵ و ۶ آوازنامه «گانزاران»

(گنجنامه) قاهره،«نور هاسکر» (خوشه های نو)، در نشریات ارمنی ایران و در روزنامه فارسی «راهنمای زندگی».

هامبارسوم گریگوریان نیز فعالیت هنری خود را در سالهای ۱۵-۱۹۱۴ به عنوان آموزگار موسیقی در مدرسه ارمنی قزوین و رشت (۱۸-۱۹۱۷) آغاز نموده با بورس اعطایی دولت چکسلواکی به پراگ می رود آنگاه در سال ۱۹۲۴ به پاریس می رود و چهار سال در آنجا تحصیل می کند. سپس به تهران باز می گردد. سالیان متمادی در مدرسه کوشش- داوتیان موسیقی تدریس می نماید. او غیر از تدریس اقدام به تشکیل گروه آواز «کومیتاس» می کند (۱۹۲۹) و فعالیت های گسترده ای در زمینه موسیقی انجام می دهد. او بیش از یکصد اثر (آوازهای گروهی و سولو، تنظیم آوازهای مردمی و عاشق ها، رمانس ها و جز اینها) و نیز بر روی اشعار آوتیک ایساهاکیان و هوانس شیراز شعرای نامدار ارمنستان آهنگ تصنیف نموده است. نقش گروه های آواز در فرهنگ موسیقی جامعه ارمنی بسیار برجسته و مهم است. چنین گروههایی چه در جوار فعالیت های فرهنگی مدارس و چه به صورت گروههای مستقل و یا در کنار انجمن های فرهنگی پدید آمده در سالهای مختلف فعالیت هایی را در جهت شکوفایی و رونق و ترویج موسیقی انجام داده اند، از جمله گروههای آواز مهم باید گروه «کومیتاس» (کومیتاس یکی از برجسته ترین چهره های موسیقی ارمنی است متولد ۱۸۶۹ وفات ۱۹۳۵) یاد شده در بالا را نام برد که خواننده نامدار ارمنستان، هوانس بادالیان نیز زمانی که در ایران به سر می برد در آن آواز می خواند. غیر از این گروه در تهران گروههای دیگری چون «آرمن»، «های یرک» (آواز ارمنی)، گوغتان (تأسیس نیکول گالاندریان) و اورارتو نیز وجود داشته اند و برخی از آنان تا کنون فعال می باشند.

در زمینه موسیقی سالهای اخیر نامهای برجسته ای چون امانوئل ملیک اصلانیان، لوریس چکناوریان، روبن گریگوریان، ژورا میناسیان و غیره قابل ذکرند. روبن گریگوریان رهبر ارکستر، آهنگساز، نوازنده ویلن و معلم موسیقی در تفلیس گرجستان متولد شد و در سنین کودکی همراه والدینش به تهران نقل مکان کرد. تحصیلاتش را در مدرسه ارمنی تبریز، کنسرواتوار تهران، مدرسه عالی موسیقی پاریس و کنسرواتوار ملی موسیقی پاریس کسب نمود. وی مدتی مدیر کنسرواتوار تهران، مدیر هنری و رهبر ارکستر سنفونیک تهران بوده است. از سال ۱۳۱۸ به مدت سه سال سرپرستی هیئت ایرانی در یونسکو را عهده دار بود. از آثارش دو قطعه «سوئیت ایرانی» و «عروس تاتراگون» عنوان شاهکار هنری بخود اختصاص داده اند. وی اکنون مقیم ایالات متحده آمریکا بوده رهبری ارکستر ها و کنسرواتوارهایی را در آن کشور به عهده دارد.

۴-۷- هنر تئاتر

تئاتر ارمنی ایران در اواخر سده نوزدهم تولد یافت. در دهه های ۷۰ و ۸۰ همین سده در تبریز، تهران و جلفای نو نخستین نمایش های مدرسه ای ارائه گردید. پس از چندی تئاتر از حیطه مدارس بیرون آمده در انجمن ها و گروههای نمایشی تبلور یافت. در ۱۸۸۱ «انجمن دوستداران تئاتر ارمنی» در تهران تشکیل شد و آثاری از گابریل سوندوکیان نمایشنامه نویس بزرگ و آلکساندر شیروانزاده نویسنده توانای ارمنی و دیگران توسط آن به نمایش در آمد. در عین حال

آثار اروپایی به ویژه نمایش های مولیر اجرا گردید. از چهره های درخشان که در این زمینه کار کرده اند باید از آبلیان، مانولیان، وسکانیان، سیرانویش، آرمنیان، دوریان، آروس وسکانیان، ژاسمن و دیگران یاد نمود. جای تأسف است که تئاتر ارمنی تهران از سطح آماتور و غیر حرفه ای بالاتر نرفت. در برخی مدارس گروه های نمایش دانش آموزان کار می کرد. در دهه ۵۰ گروه «آدامیان» در ۱۹۵۴ گروه «شانت» و اما در ۱۹۵۵ «گروه دراماتیک ارمنی تهران» تأسیس یافت. لیکن عمر آنان چندان طولانی نبود.گروه تئاتر حرفه ای متشکل از مگردیچ تاشجیان، مانوئل ماروتیان، زوجهای کستانیان در تاریخ تئاتر ارمنی ایران نقش به سزایی ایفا نمود . سردبیر روزنامه «ورازنوند» (رستاخیز) هایک گاراگاش نیز در ترقی حیات تئاتر ارمنی ایران کوشش های قابل توجهی به عمل آورده است.

۵-۷- علوم

در زمینه علوم چهره های برجسته ای در میان ارمنیان بوده اند. از جمله آرشیتکت وارطان، معمار دوران رضا شاه، دکتر آلکساندر باغدیانس عضو هئیت علمی شورای دانشکده علوم پایه پزشکی دانشگاه تهران و جزو ۹ دانشمند ممتاز ایران که جایزه البرز گرفته در رشته بیوشیمی و فیزیولوژی موفق به کشف هورمون جدید از غده تیروئید گردید. دگتر گاگیک استاد دانشگاه تهران و عضو آکادمی علوم فرانسه که از جانب پاپ پل ششم یک قطعه نشان عالی «کماندور پاپ» در سال ۱۹۷۵ به او اعطاء گردید.پروفسور آلکساندر (سمبات) آبیان ریاضیدان برجسته که متولد ۱۳۰۲ در تبریز بود و پس از تحصیلات متوسطه و نیز تحصیل در دانشگاه تهران به ایالات متحده آمریکا رفت و دکترای خود را در آنجا اخذ کرده سالهاست در دانشگاههای آنجا تدریس نموده وگهگاه بنا به دعوت به ایران می آمد. دکتر مارکار گریگوریان سرپرست سابق دانشکده مهندسی سازه دانشگاه صنعتی شریف مدتها رئیس کنفرانس بین المللی سازه های فضایی و یکی از بنیانگذاران تحقیقات در این رشته است. خانم دکتر آلنوش دریان استاد دانشگاه تهران و سرپرست رصدخانه قابل توجه هستند. در کنفرانس بین المللی ستاره شناسی که در اوت سال ۱۹۷۰ در برایتون تشکیل گردید هفت دانشمند ارمنی از ارمنستان، دو دانشمند ارمنی از فرانسه، دو نفر از ایالات متحده یک خانم دانشمند از مکزیک و خانم دکتر دریان نیز از ایران شرکت داشتند. مهندس آرک مگردیچیان استاد سابق دانشکده راه و ساختمان دانشگاه امیرکبیر (پلی تکنیک سابق) نویسنده کتابهای بسیاری در این رشته که مرجع متخصصان و دانشجویان محسوب می گردند.

در زمینه زمین شناسی، زلزله شناسی و آتشفشان شناسی دکتر مانوئل بربریان از چهره های سرشناس ایران بود. وی صاحب تألیفات متعدد در رشته های مربوطه می باشد.

۶-۷-کتابخانه های ارمنی تهران

کتابخانه های ارمنی به سبک امروزی در ایران از نیمه های سده نوزدهم توأم با تأسیس مدارس به وجود آمدند. نخستین کتابخانه ها در تبریز، جلفای اصفهان، رشت و تهران پایه گذاری شدند. غیر از آنها در روستاهای ارمنی نیز کتابخانه هایی عموما" در جوار کلیساها وجود داشت و پس از

مهاجرت ارمنیان به شهرها این کتابخانه ها نیز به شهرها و اکثرا" در کتابخانه کلیساها ادغام گردیدند. نخستین کتابخانه مستقل در سال ۱۸۷۷ در ناحیه قلعه (قالا) تبریز بنا شد.

تا سالهای دهه ۱۹۳۰ در تهران کتابخانه ها عموما" در جوار مدارس وجود داشتند. در سال ۱۹۳۶ پس از اینکه مدارس به دستور دولت وقت تعطیل شد با کوشش «انجمن خیریه زنان ارمنی» کتابخانه های مدارس در یک جا متمرکز و ادغام شد. بعدها با تصمیم شورای خلیفه گری این کتابها (۴-۳ هزار جلد) تحت سرپرستی «انجمن (کلوب) ارمنیان» در آمد. در دهه ۱۹۷۰ این کتابخانه تعداد ۱۲ هزار جلد کتاب داشت که اکثرا" ارمنی بوده، به زبانهای فارسی، انگلیسی، فرانسه و روسی نیز جلدهایی در آن وجود دارند. پس از انقلاب کتابخانه شورای خلیفه گری مجددا" بازسازی و بازگشایی گردید.

در اینجا ذکر کتابخانه ساکو شایسته است زیرا این کتابخانه (کتابفروشی) در ابتدای تأسیس (۱۹۳۳) در ازای وجوه ناچیز کتاب در اختیار اهل مطالعه قرار می داد. در اثر تلاش و نبوغ صاحب و مدیر آن این کتابخانه تبدیل به یکی از بزرگترین و فعالترین کتابفروشی های ایران و خاورمیانه گردید و امروزه اکثر کتابهای اهل مطالعه توسط این مرکز تأمین شده است. این کتابخانه در شهرهای مختلف ایران دارای شعبه بود و در سال ۱۹۸۳ به کوشش هیئتی پنجاهمین سال تأسیس آن با شکوه تمام جشن گرفته شد.

۷-۷- انجمن ها و مؤسسات فرهنگی

نخستین انجمن ارمنیان تهران «انجمن دوستداران تئاتر ارمنی» بود که به سال ۱۸۸۱ تأسیس یافت. در ۱۸۸۴ سالن تئاتر نیز بنیان نهاده شد و هراچیا آجاریان زبانشناس نامی زمانی که در تهران اقامت داشت در نقش «مانوک آقا» در نمایش «گدایان محترم» نوشته هاکوپ بارونیان بازی کرد.

نخستین انجمن ها و یا کلوب های فرهنگی در ایران از سالهای ۱۱-۱۹۰۵ تأسیس یافته اند. در این سالها انجمن هایی در جلفای اصفهان، تهران، تبریز و سپس در رشت، اهواز، اراک، آبادان و مسجد سلیمان و جز آن پایه گذاری شدند. در سال ۱۹۰۷ «انجمن خیریه بانوان ارمنی» تشکیل شد و در سالهای دهه ۱۹۳۰ انجمن های ملی- فرهنگی تحت عناوین کلی «انجمن های ارمنی» پدید آمدند. «انجمن یا کلوب ارمنیان تهران» در سال ۱۹۳۱ به وجود آمد که دارای سالن و امکانات مختلف فرهنگی است. در سال ۱۹۴۳ کتابخانه انجمن نیز افتتاح گردید.

در ماه مه سال ۱۹۵۷ انجمن «گارون» (به معنی بهار) به همت گروهی از جوانان ارمنی تأسیس شد. این انجمن با ماهیت فرهنگی خود محفلی برای ادب- دوستان جهت استماع سخنرانیها، شرکت در جلسات ادبی و مانند آنها بود و گهگاه فیلم ها و نمایشهای تئاتر نیز در آنجا ارائه می گردید.

دیگر انجمن هایی که در تهران تشکیل شده اند که اکثرشان هنوز هم به فعالیت خود ادامه می دهند بدین قرارند: انجمن زنان ارمنی (تأسیس ۱۹۳۹)، باشگاه فرهنگی و ورزشی آرارات (۱۹۴۴) کلوب ارمنیان (۱۹۵۴)، انجمن نویسندگان ارمنی (۱۹۶۲) باشگاه فرهنگی و ورزشی سیپان، باشگاه شاه عزیز، انجمن ملی و فرهنگی ارمنیان ایران، انجمن فرهنگی آرمن، انجمن فرهنگی آبوویان، انجمن فرهنگی ساناهین، انجمن ادب دوستان ارمنی چهارمحال (تأسیس ۱۹۳۰ در آبادان، شعبه تهران

۱۹۴۳)، انجمن فرهنگی ارمنیان قره داغ، انجمن فرهنگی اربونی، انجمن کل خیریه ارمنی، انجمن زنان دوستدار کلیسای ارمنی (۱۹۲۸)، انجمن دانشگاهیان ارمنی، کانون فرهنگی ارمنی، انجمن جنبش مردمی ارمنی و جز اینها.

از مؤسسات غیر فرهنگی می توان درمانگاه آودیسیان تهران وابسته به خلیفه گری و درمانگاه گریگوریس یاد کرد که فعال می باشند.

۸-۷- چاپخانه های ارمنی تهران

بنا به آگاهی های موجود نخستین چاپخانه ارمنی تهران پیش از اول ژانویه ۱۸۹۴ با کمک های مالی ارمنیان جاوه که از اهالی قدیمی جلفا بودند تأسیس گردید. در این تاریخ نخستین شماره نشریه «شاویغ» به چاپ رسید و از سویی نیز اطلاع داریم در سالهای پایانی دهه ۸۰ سده ۱۹ کمک های مالی برای انجام این کار گردآوری می شده است. این چاپخانه به نام چاپخانه «جاواهای» (چاپخانه ارمنیان جاوه) معروف است.

تا کنون چاپخانه های ارمنی زیر در تهران تأسیس شده اند:

آلیک (۱۹۵۰)، الوان (۵۲-۱۹۴۳)، آنی(۱۹۵۶) که اکنون باید آن را از این فهرست خارج نمود زیرا با تغییر مدیریت نام آن به «نخستین» تبدیل شد و در خدمت نشریات ارمنی نیست. چاپخانه آراکس (۱۹۵۵)، بسفر، گارون، گوتنبرگ، گروه(**groh**)، تهران ، ایرانچاپ (۵۶-۱۹۴۲)، خیام، نائیری (۱۹۵۹)، نوربخش (یا ماسیس۱۹۵۵)، چاپکار، جاواهای(۱۸۹۴)، رازی، روشنایی، ورازنوند(یا بوبوخ۵۳-۱۹۳۳)، پاروس (۶۳-۱۹۰۱)، فارابی (۱۹۷۵)، فرانسوا ملک کرم ، چاپخانه مدرن (چاپ جدید، ۱۹۲۲).اکنون چاپخانه های ارمنی تهران عبارتند از: آلیک، مدرن، آراکس، فارابی، نائیری، نوربخش.چاپخانه مدرن از ۱۹۲۲ تا ۱۹۸۲ تعداد ۳۴۰ عنوان کتاب ارمنی و ۳۱ عنوان کتاب به زبانهای فارسی، انگلیسی و روسی و ۱۱ عنوان جریده چاپ کرده است.نشریات بسیار زیادی در چاپخانه پاروس چاپ شده اند.

۹-۷- مدارس

نخستین مرکز آموزشی ارمنی در تهران در دهه ۱۸۵۰ به شکل مکتب های مذهبی در جوار کلیسا کار می کرد و شاگردان با کتابهای مذهبی خواندن و نوشتن می آموختند. نخستین مدرسه به سبک اروپایی در سال ۱۸۷۰ به همت میکائل سارکیسیان (اهل استامبول)، هوسپ گاسپاریان (اهل دمشق) و کاراپت بازرگانیان(اهل ترکیه) با تأسیس انجمن دانش دوستان بنا نهاده شد. در این سال در محله دروازه قزوین و در کنار کلیسای گئورگ مقدس مدرسه هایکازیان تأسیس یافت. شاگردان مدرسه هنگام مراجعت ناصرالدین شاه از اروپا با خواندن آواز در مراسم استقبال شاه شرکت می کنند، شاه نیز به عنوان سپاسگزاری کمک مالی سالانه معادل ۲۰۰ تومان برای مدرسه مقرر می کند که بعدها به ۳۰۰ تومان افزایش می یابد.

مدارس آمریکائی و فرانسوی تهران پس از این مدرسه تأسیس می شوند. قابل توجه است که هوانس ماسهیان یاد شده در همین مدرسه درس خوانده بود. پس از اینکه اکثر ارمنیان از آن منطقه

به محل حسن آباد انتقال مکان یافتند این مدرسه نیز شعبه ای در محل جدید تأسیس کرد (در سال ۱۹۰۳ در محل کنونی مدرسه کوشش واقع در خیابان میرزا کوچک خان فعلی). تدریجا" جمعیت ارمنی دروازه قزوین کاهش یافته به علت کمبود دانش آموز شعبه مدرسه هایکازیان در آنجا به سال ۱۹۱۶ تعطیل گردیده شاگردان در محل جدید مدرسه متمرکز شدند . در سال ۳۳-۱۹۳۲ شخص نیکوکار از اهالی قبلی جلفای اصفهان و ساکن هندوستان به نام داویت داوتیان با کمک های مالی خود ساختمان جدیدی بنا نمود و مدرسه ملی ارامنه داوتیان تهران نام یافت. قابل ذکر است که تا سال ۱۹۰۵ کلاسهای درس دختران و پسران جداگانه تشکیل می شد. در سال تحصیلی ۷-۱۹۰۶ تصمیم به ادغام این کلاسها گرفته شد و مدرسه به صورت مختلط در می آید. البته در اواخر سال ۱۸۹۳ برخی از اعضاء انجمن اقدام به تأسیس مدرسه جداگانه دخترانه نمودند اما به علت مشکلات مالی پس از دو سال تعطیل گردید. پس از آن مدرسه جداگانه دخترانه وجود نداشت تا سال ۱۹۵۴ که با نیکوکاری مارکار سارکیسیان از اهالی سلماس به یاد دختر از دست رفته اش مریم، ساختمان با شکوه دبیرستان دخترانه مریم بنا شد. قابل ذکر است که در سال ۱۹۳۵ به دستور رضاخان مدارس ارمنی تعطیل شد. مدرسه هایکازان که اکنون به مدرسه ملی ارامنه داوتیان نامگذاری گردیده بود نیز به دنبال این دستور تعطیل و پس از ۶ سال در پاییز ۱۹۴۲ باز گشایی شد. طبق امتیاز نامه مدرسه به کوشش تغییر نام یافت ولی در عمل به مدرسه کوشش داوتیان مشهور گردید.

اکنون دبیرستان کوشش شامل دو بخش است یکی بخش پسرانه که به کوشش داوتیان معروف است و دیگری بخش دخترانه به نام مدرسه مریم. در سال ۷۰-۱۹۶۹ در دبستان کوشش ۷۰۷ شاگرد دختر و پسر و در دبیرستان ۱۱۲۴ شاگرد تحصیل می کردند.

پس از تعطیلی مدارس ارمنی در ۱۹۳۶، در سال ۱۹۴۱ مدارس ارمنی تهران بازگشایی شدند. در سال ۱۹۴۲ در محله بهجت آباد مدرسه "دانایی" توسط ارمنیان تأسیس یافت که به علت مسایل مالی و کاهش تعداد دانش آموزان (به علت مهاجرت سکنه به محلات دیگر) در سپتامبر ۱۹۶۸ به مدرسه ملی آراکس پیوست. پس از ۱۹۴۶ مدرسه آرام (آبویان) شاه عزیز (حشمتیه)، حق۴ نظریان (یوسف آباد) تأسیس شد. مدرسه آراکس در یوسف آباد، آنی ("رستم") در بهار، شاه عباس (آرام) در سیدخندان، در ۱۹۵۸ مدرسه ساهاکیان (حشمتیه) در همین سالها مدرسه آرارات در مجیدیه(۱۹۵۶) و در دهه های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ مدارس هور، نائیری، تونیان، مدرسه بستان، در سال تحصیلی ۴۷-۱۹۴۶ مدرسه ساندوخت، در ۱۵ نوامبر ۱۹۴۸ مدرسه نرسیسیان (در بهجت آباد)، در ۱۹۵۲ مدرسه نوبار، و در سال بعد مدارس تابان، رافی، ستایش، پرتوی، آلیشان تأسیس یافتند. در سال ۱۹۴۲ کودکستان کوشش (با کمک مالی آیدینیان)، کودکستانهای برسابه (۱۹۳۱)، تومانیان (۱۹۴۴) بنا نهاده شدند. غیر از آن میسیونرهای پروتستان آمریکایی دارای مدرسه بودند (با ۵۶ شاگرد پسر و ۵۴ دختر ارمنی)، در مدرسه لازاریست های فرانسوی ۴۰ شاگرد پسر و ۳۸ دختر ارمنی تحصیل می کردند.

جدول زیر نشانگر مدارس ارمنی تهران به همراه سال تأسیس و تعداد آموزگاران و شاگردان می باشد:

ردیف	نام مدرسه	سال تاسیس	تعداد شاگردان ۷۲-۱۹۷۱	آموزگاران ارمنی	آموزگاران غیر ارمنی
۱	کوشش داوتیان	۱۸۷۰	۱۵۷۳	۳۸	۶۳
۲	کودکستان کوشش	۱۹۴۲	۴۴۹	۱۹	-
۳	ساهاکیان	۱۹۴۸	۱۰۸۶	۳۲	-
۴	رستم	۱۹۵۲	۴۳۴	۱۶	۱۰
۵	آرام(شاه عباس)	۱۹۵۳	۱۰۴	۹	۹
۶	هور	۱۹۵۳	۱۳۵	۷	۶
۷	کوشش مریم	۱۹۵۴	۷۸۱	۱۸	۵۱
۸	آراکس	۱۹۵۴	۴۱۴	۱۷	۶
۹	نائیری (دخترانه)	۱۹۵۵	۱۷۶۹	۴۲	۳۸
۱۰	آرارات	۱۹۵۶	۷۶۶	۲۳	۲۱
۱۱	تونیان	۱۹۵۷	۱۳۹۸	۳۱	۲۲
۱۲	حق نظریان	۱۹۵۷	۱۰۴	۷	۳
۱۳	نائیری (پسرانه)	۱۹۶۹	۴۷۸	۱۳	۹
۱۴	نوبار	۱۹۵۲	۲۵۱	۱۱	۹
۱۵	گلبنگیان	۱۹۶۶	۶۰۲	۱۸	۱۲
۱۶	گوهر	۱۹۴۹	۱۹۵	۱۰	۲
۱۷	آلیشان	۱۹۶۲	۳۶۸	۲۰	۱
۱۸	نورافشان	۱۹۶۰	۲۲۰	۸	۵
۱۹	ادونتیست	۱۹۶۶	۸۳	۵	۱۳
۲۰	سارواریان	۱۹۱۰	۲۵۰	۹	۹
۲۱	برسابه	۱۹۳۱	۱۶۴	۸	۱۵
۲۲	بوستان	۱۹۴۲	۹۳۹	۳۰	۳۰
۲۳	ساندوخت	۱۹۴۶	۴۰۶	۱۲	۲۱
۲۴	تابان	۱۹۵۳	۲۸۰	۷	۸
۲۵	نورآنی	۱۹۶۳	۳۱۶	۱۳	۸
۲۶	پرتوی	۱۹۶۳	۱۷۰	۳	۹
۲۷	مازیار	۱۹۶۴	۴۱۹	۱۰	۱۸
۲۸	آتابک	۱۹۶۴	۵۸	۲	-

۲۹	آلیک	۱۹۶۶	۵۱۱	۶	۲۳
۳۰	بسوی دانش	۱۹۶۶	۵۳	۷	۴
۳۱	ایران پیروز	۱۹۶۶	۵۶۸	۱۳	۱۲
۳۲	توماسیان	۱۹۷۰	۶۰۱	۱۶	۳۲

۱۰-۷- نشریات ارمنی تهران

نخستین نشریه های ارمنی تهران هفته نامه" شاویغ" (راه یا روش) که در سالهای ۹۷-۱۸۹۴ و «شارژوم» (جنبش) که در ۹۷-۱۸۹۴ انتشار یافته اند، می باشند. در فهرست زیر نشریات مختلف اعم از روزنامه، هفته نامه، فصل نامه، سالنامه ، گاهنامه و مانند آنها که در تهران چاپ شده اند ارائه می گردند ضمنا" اعداد داخل پرانتز سال آغاز انتشار را نشان می دهد:

۱. آبوویان: سالنامه، تقویم (۱۹۸۲).
۲. آپاگا: ماهنامه،فرهنگی ، اجتماعی ، صاحب امتیاز – مدیر مسئول و سردبیر ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک)(۱۹۹۹-۱۹۹۵).
۳. آپاگا: فصلنامه پژوهش های ایرانی و ارمنی، صاحب امتیاز – مدیر مسئول و سردبیر ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک) (۲۰۰۰تاکنون).
٤. آرارات: هفته نامه، هنری، ورزشی، ارگان باشگاه آرارات (۶۰-۱۹۵۹).
۵. آراکس: ماهنامه، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، ارگان انجمن جنبش مردمی ارمنی، در ابتدا با نام «آراز» صاحب امتیاز آنا عیسائیان، تاکنون منتشر می شود(۱۹۸۷).
٦. آراود (بامداد): هفته نامه (۶۰-۱۹۵۹).
۷. آرپی: ماهنامه ادبی، هنری، مدیر ه. تادئوسیان (۵۳-۱۹۴۹).
۸. آروس: تنها یک شماره (۱۹۵۰).
۹. آرشالویس (بامداد): هفته نامه (۱۹۱۲).
۱۰. آرمن: هنری، ادبی، تئاتر، مدیر آربی آوانسیان (۱۹۶۴).
۱۱. آرمنوهی: ماهنامه، ادبی، مدیر: آندره در اوهانیان (۵۵-۱۹۴۹).
۱۲. آروسیاک: (۴۲ و ۳۶-۱۹۳۵).
۱۳. آزدارار جشمارتوتیان (اعلامیه حقیقت): (۱۹۴۷).
۱٤. آستغ آرولیان (ستاره شرق): هفته نامه (۱۸۹۳ و یا ۱۸۹۶).
۱۵. آشخاتانک (کار): یومیه (۱۹۴۶).
۱٦. آلیک یومیه (موج): سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تاکنون منتشر می شود، صاحب امتیاز آلبرت عجمیان (۱۹۳۱).
۱۷. آلیک جوانان: دوهفته نامه (۱۹۶۹).
۱۸. آلیک ماهانه: (۶۶-۱۹۶۲).

۱۹. آلیک : تقویم (۱۹۸۲).
۲۰. ایرانی آراوود (بامداد ایران): هفته نامه (۱۹۱۸).
۲۱. ایرانی آشخاداور (کارگر ایرانی): هفته نامه (۱۹۱۶).
۲۲. بارسکاهای دارتسویتس (سالنامه ارمنی ایران): سالنامه (۳۰-۱۹۲۷).
۲۳. بانور (کارگر): هفته نامه (۲۵-۱۹۲۳).
۲٤. باهاک (پاسدار): دو روز یکبار (۱۹۵۲).
۲۵. باهاک: ماهنامه (۵۲-۱۹۵۱).
۲٦. بوبوخ: هفته نامه، کودکان و نوجوانان (۴۳-۱۹۴۰).
۲۷. بوبوخ: نخست دو هفته نامه سپس هفته نامه، نشریه فکاهی، مدیر هایک گاراگاش (۱۹۲۰-۱۹۴۲).
۲۸. پیمان : گاهنامه فرهنگی ، صاحب امتیاز لون داوتیان (۱۹۹۶).
۲۹. پیونیک: هفته نامه سیاسی، اجتماعی فرهنگی (۸۳-۱۹۷۹).
۳۰. تساخاول: هفته نامه، مدیر: یرواند بازن، سردبیر میرزایان (۵۸-۱۹۵۰).
۳۱. تساخاول: مجموعه فکاهی (۴۳-۱۹۴۲).
۳۲. چارنتس: سالنامه، تقویم (۱۹۸۳).
۳۳. رافی: سالنامه، سردبیر داجات بوغوسیان (۷۰-۱۹۶۹).
۳٤. رافی: تقویم، داجات بوغوسیان اکنون آرمینه بوغوسیان (۱۹۴۱).
۳۵. رنجبر: احتمالا" ارگان کمونیست های اولیه بوده است (۱۹۲۱).
۳٦. رنجبر ایرانی: هفته نامه (۲۳-۱۹۲۱).
۳۷. زیازان: ماهنامه، ارگان انجمن ملی و فرهنگی ارامنه ایران (۱۹۸۲).
۳۸. شارژوم (جنبش): هفته نامه (۹۷-۱۸۹۴).
۳۹. شاویغ (راه یا روش): هفته نامه، چاپ سنگی (۱۸۹۷-۱۸۹۴).
٤۰. گاغاپار (فکر و عقیده): هفته نامه، مدیر: آرام بگیان (۲۷-۱۹۲۵).
٤۱. گیدوتیون یو آروست (دانش و هنر): (۱۹۴۶).
٤۲. گارون (بهار): روزنامه (۱۹۴۵).
٤۳. گانتغ (مشعل): سالنامه- تقویم، مدیر: هوانس در پطروسیان از سال ۱۹۵۹ تا کنون.
٤٤. لوسابر (روشنی بخش): مؤسس : آشوت مرادخانیان، ماهنامه (۷۱-۱۹۴۹).
٤۵. لویس (روشنایی): دوماهنامه، (۴۵-۱۹۴۳).
٤٦. لویس: دوهفته نامه فرهنگی ، اجتماعی ، صاحب امتیاز – مدیر مسئول و سردبیر ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک) (مارس ۲۰۰۰).
٤۷. ماسیس: نخستین سالنامه و تقویم ارمنی در ایران. مدیر: هایک عجمیان، ابتدا در تبریز سپس در تهران انتشار یافت(۱۹۲۱).
٤۸. مهیان (معبد): مدیر: آ. یقیانس، هفته نامه (۱۹۲۴).
٤۹. مشاگویت (فرهنگ): تنها یک شماره (۱۹۴۴).

۵۰. میوتیون: ؟.
۵۱. نائیری: سالنامه، تقویم. ساموئل ساروخانیان و سبوه امیرخانیان (۱۹۵۳).
۵۲. نور اِج (برگ نو): بنام شرکت دوستداران ارمنیان ، گاهنامه (۷۵-۱۹۳۵) (شماره ۱-۱۸).
۵۳. ناواسارد (نوسرد): گاهنامه (۳۹-۱۹۳۷).
۵٤. نور آغبیور (چشمه نو): ماهنامه (۴۸-۱۹۴۲).
۵۵. نور آیگ (بامداد نو): هفته نامه (۵۳-۱۹۵۱).
۵٦. نور خسک (سخن نو): دو روزنامه (۱۹۳۰).
۵۷. نور خسک (سخن نو): هفته نامه (۸۰-۱۹۷۹).
۵۸. نور پادگام (پیام نو): هفته نامه (یا ماهنامه) (۲۵-۱۹۲۴).
۵۹. نور گاغاپار : تنها یک شماره ۱۹۲۶.
٦۰. نور گیانک (زندگی نوین): هفته نامه ۲۷-۱۹۲۲.
٦۱. نور هاسکر (خوشه های نو): دو هفته نامه (۳۶-۱۹۳۵).
٦۲. ورازنوند (رستاخیز، تجدید حیات): هفته نامه و یومیه، (۵۳-۱۹۳۰).
٦۳. های مشاگوتائین کازماکربوتیون: تقویم ۱۹۸۱.
٦٤. هور: ماهنامه (۷۴-۱۹۷۱).
٦۵. هوریزون (افق): هفته نامه ۱۹۲۰.

غیر از این نشریات تعداد ۷۹ نشریه دیگر به صورت ماشین نویسی شده تکثیر دستی در شهرهای مختلف ایران به چاپ رسیده اند که از این تعداد ۳۳ نشریه در تهران بوده است. اکنون در تهران فقط نشریه های زیر انتشار می یابند:

۱- روزنامه یومیه آلیک.
۲- ماهنامه آراکس.
۳- گاهنامه پیمان.
٤- دوهفته نامه لویس.
۵- فصلنامه آپاگا.
٦- گاهنامه سورهانداک(ارگان جامعه ارمنیان انجیلی)
۷- گاهنامه آرارات (بولتن داخلی سازمان فرهنگی-ورزشی آرارات).
۸- تقویم های رافی ، نائیری ، گانتغ.

۱۱-۷- فرقه های مذهبی ارمنی

اهم فرقه های مذهبی ارمنی به قرار زیرند:

۱-ارمنیان گریگوری: اکثریت مطلق ارمنیان عضو کلیسای گریگوری هستند که قدیمی ترین کلیسای ارمنی است.

۲- ارمنیان کاتولیک، تابع پاپ و واتیکان هستند اما با ارمنیان گریگوری همکاری نزدیک دارند.

۳- ارمنیان ارتدکس: اکثرا" در آذربایجان سکونت دارند.
٤- ارمنیان شنبه دار: عده ای از کشیشان آمریکایی این عقیده را بنا نهادند و گروهی کوچک از ارمنیان پیرو آنند.
٥- ارمنیان کرملیت: شعبه ای از فرقه کاتولیک است که اولین گروه کشیشان آنها در سال ۱۶۲۵ از جبل کرمل به ایران آمدند و تعدادشان بسیار کم است.
٦- ارمنیان پروتستان: آمریکاییان پایه گذار آنند و مقر اصلی آنها در کلیسای انجیلی خیابان میرزا کوچک (قوام السلطنه سابق) پایین تر از خیابان جمهوری (نادری سابق) است.

در ایران سه حوزه اسقفی گریگوری وجود دارد:
۱-حوزه اسقفی جلفای نو و هندوستان که مقرش در جلفای اصفهان است.
۲- حوزه اسقفی تهران و شهرهای تابعه.
۳- حوزه اسقفی آذربایجان.

حوزه اسقفی تهران شامل شهرهای تهران،اراک، قزوین، ونک، روستاهای اطراف تهران، رشت، انزلی، گرگان، ساری و مشهد است و در سپتامبر ۱۹۴۴ تشکیل شد. پیش از این تاریخ به حوزه جلفای اصفهان وابسته بود. در این سال وارتاپت واهان کستاندیان از اچمیادزین مقر جاثلیق کل ارمنیان دنیا به تهران فرستاده شد. وی پس از مدتی کوتاه (ژانویه تا ژوئن ۱۹۴۵) به عنوان رهبر حوزه اسقفی ایران و هندوستان به جلفای نو گسیل شد لذا اسقف روبن درامبیان جانشین او گردید (از ژانویه ۱۹۴۵ تا دسامبر ۱۹۴۸). از سال ۱۹۶۰ در اثر قطع ارتباط با اچمیادزین، رهبران حوزه ها از آنتیلیاس مامور می شوند. از این سال تا ۱۹۹۹ شادروان اسقف اعظم آرداک مانوکیان رهبر حوزه تهران بود اکنون اسقف سبو سرکیسیان جانشین وی شده است. قابل ذکر است که یک شورای خلیفه گری نیز در کنار کلیسا فعالیت می کند. اعضاء این شورا توسط مردم انتخاب می گردند و خلیفه یا رهبر قاعدتا" توسط این شورا برگزیده شده به تأیید جاثلیق می رسد.

۱۲-۷-کلیساهای ارمنی تهران

قدیمی ترین کلیسای ارمنی تهران در سال ۱۷۶۸ بنا شد. اکنون کلیساهای زیر در تهران موجودند:

- **کلیسای استوازازین مقدس تأسیس ۱۹۳۸ تا ۱۹۴۵ واقع در خیابان میرزا کوچک خان بالاتر از خیابان جمهوری.**
- **کلیسای گئورگ مقدس (۱۷۹۰تا ۱۷۹۵) واقع در دروازه قزوین.**
- **کلیسای تادئوس باردوغیمئوس تأسیس ۱۷۶۸ تجدید بنا در ۱۸۲۰ واقع در دروازه حضرت عبدالعظیم.**
- **کلیسای تارگمانچاتس مقدس تأسیس ۱۹۶۸ واقع در وحیدیه.**
- **کلیسای میناس تأسیس ۱۸۵۲ ترمیم ۱۸۷۵ واقع در ونک.**
- **کلیسای کوچک هوانس تأسیس ۱۹۳۸ واقع در گورستان دولاب.**

- **کلیسای سارکیس مقدس (۱۹۶۴ تا ۱۹۷۰) واقع در خیابان کریم خان زند.**
- **کلیسای گریگور لوساوریچ مقدس (۱۹۸۲) واقع در مجیدیه.**
- **کلیسای استپانوس مقدس (۱۹۷۴) واقع در گورستان جدید ارامنه به نام نور بوراستان.**
- **کلیسای وارتان مقدس واقع در ده متری ارامنه حشمتیه.**

ارمنیان کاتولیک نیز کلیسایی به نام گریگور لوساوریچ مقدس دارند که در سالهای ۵۴-۱۹۵۰ بنا شده است. کلیسای ارمنیان پروتستان نیز در سال ۱۹۴۶ بنا شده هوانس مقدس نام دارد. فرقه های دیگر مذهبی نیز دارای نمازخانه ها و کلیساهای جداگانه می باشند.

منابع

- *دایره المعارف بزرگ ارمنی جلد ۴، ایروان: ۱۹۷۸.*
- *سالنامه رافی جلدهای ۱۹۶۹ و ۱۹۷۱، ۱۹۷۰ داجات بوغوسیان.*
- *تاریخ جلفای نو، هاروتیون هوهانسانس، جلفای نو ۱۸۸۰ برجمه آشخارابار ۱۹۸۰ توسط کشیش پتروسیان*
- *تاریخ روستاهای ارمنی چهارمحال، آندرانیک ساریان، تهران ۱۹۸۰.*
- *ارمنیان ایران، نازار گوروپانس، تهران ۱۹۶۸.*
- *ارامنه در حومه الیگودرز، آ. هواساپیان، تهران ۱۳۵۴.*
- *روستاهای چهارمحال ایران، کشیش ادگاریان، تهران ۱۹۶۳.*
- *اوضاع حقوق بین المللی ارمنستان، آ. یسایان، ایروان ۱۹۶۷.*
- *تاریخ ارمنستان، دو جلد، گروه نویسندگان، ترجمه ا. گرمانیک تهران: ۱۳۶۰.*
- *روستاهای چهارمحال، و. آندریاسیان، جلفای نو، ۱۹۷۷.*
- *کلیساهای ارمنی ایران، لئون میناسیان، جلفای نو ۱۹۸۳.*
- *خاطرات زندگی کشیش مسروبیان، جلفای نو ۱۹۸۳.*
- *پنجاهمین سالگرد تأسیس انجمن زنان طرفدار کلیسای ارمنی تهران (۷۸-۱۹۲۸) تهران ۱۹۷۸.*
- *چاپخانه مدرن و کتابهای منتشره آن، ۸۲-۱۹۲۲، جلفای نو لئون میناسیان، ۱۹۸۴.*
- *بازیک، آندرانیک بگیجانیان، جلفای نو ۱۹۷۹.*
- *مهاجر نشین های ارمنی امروز، س. گاسپاریان، ایروان ۱۹۶۲.*
- *تاریخ مختصر مهاجر نشین های ارمنی، دو جلد، آ. آبراهامیان، ایروان ۶۷-۱۹۶۴.*
- *کشورها و مردمان خاور نزدیک و میانه، جلد ۸ ، ایران، ه. ه. مارتیروسیان، ایروان: ۱۹۷۵.*
- *ایرانیان ارمنی، اسماعیل رائین، تهران: ۱۳۵۶.*
- *میرزا ملکم خان، اسماعیل رائین، تهران ۱۳۵۳.*
- *بیرم خان، اسماعیل رائین، تهران: ۱۳۵۵.*
- *هم میهنان نقش آفرین مسیحی، عباسعلی صالحی تهران: بی تا.*
- *انجمن های سری در انقلاب مشروطیت،، اسماعیل رائین، تهران: ۱۳۵۵.*
- *حزب داشناکسوتیون، به مناسبت ۷۵-امین سالگرد، تهران: ۱۹۶۵.*
- *تاریخ جراید و مجلات ایران، محمد صدر هاشمی، جلدهای ۴-۱، اصفهان: ۶۴-۱۳۶۳.*
- *رستم التواریخ، محمد هاشم، به کوشش محمد مشیری، تهران: ۱۳۴۸.*
- *تاریخ زندیه (کریم خان زند و زمان او)، پرویز رجبی، تهران۱۳۵۵ .*
- *تاریخ تهران، عبدالعزیز جواهر کلام، تهران: ۱۳۵۷.*
- *تهران قدیم، جعفر شهری، تهران: ۱۳۵۷.*
- *خاطرات زندگی هراچیا آحاریان، ایروان: ۱۹۶۷.*
- *میرزا ملکم خان ناظم الدوله، فرشته نورائی، تهران: ۱۳۵۲.*
- *پنجاهمین سالگرد روزنامه آلیک، ۸۱-۱۹۳۱، تهران: ۱۳۶۰.*
- *جمهوری ارمنستان، سیمون وراتسیان، تهران: ۱۹۸۲.*
- *اطلس کامل شهر تهران، انتشارات گیتاشناسی، تهران: ۱۳۶۴.*
- *شماره های مختلف روزنامه آلیک، ماهنامه زیازان، آراکس، تقویم های رافی، گانتغ، گارون، جارنتس، نائیری، آبوویان و جز آن.*
- *بزرگداشت پنجاهمین سالگرد کتابسرای ساکو، تهران: ۱۳۶۲(۱۹۸۳).*